

Brott förklarat:

om orsakerna bakom normbrytande och brottsligt beteende och vad det säger
om hur vi bäst förebygger

Henrik Andershed

*Brott förklarar är en modell, inte ett facit.
Den vilar på decennier av forskning men
bär också mina bedömningar. Använd den
gärna som ett verktyg att tänka med och
pröva den mot det du själv ser.*

HENRIK ANDERSHED

Innehåll

1. En viktig deklaration.....	1
2. Syfte och innehåll	2
3. Varför ännu en förklaringsmodell om normbrytande, brottsligt beteende?	3
4. Det nya med Brott förklarat, en översikt	6
5. Brott förklarat som en gemensam karta	7
Brott förklarat i översikt på en sida	8
6. Modellen i korthet	9
7. Arvet, medfödda utgångslägen.....	11
8. Socialisationen under uppväxten, där vägarna formas	13
Det som ska förklaras: två utvecklingsvägar.....	13
Omgivningen: fyra arenor som påverkar negativt eller positivt.....	15
Negativa händelser, när något drabbar barnet	16
Inlärningen, mekanismen som gör omgivning till egenskaper	16
Försvårande och underlättande faktorer, det som banar väg	17
Direkta orsaker och direkta motverkande faktorer, det som orsakar och det som bromsar.....	19
Tillbaka till de två vägarna: så utvecklas de, och så vänder de.....	20
9. Livssituation och egenskaper, brottsbenägenhet från de sena ungdomsåren och framåt	22
10. Situationen, det som påverkar brottsrisken här och nu	25
11. Konsekvenserna, hur de upplevs påverkar vad som händer sedan	28
12. Orsakerna i olika åldrar	30
Tidig barndom, ca 0 till 5 år	30
Sen barndom, ca 6 till 12 år	31
Tonåren, ca 13 till 18 år	31
Ung vuxen ålder, ca 19 till 29 år	32
Vuxen ålder, ca 30 år och uppåt.....	32
Ålder-brott-kurvan: varför brott toppar i tonåren och sedan sjunker	33
13. Kön, samma modell men olika fördelning	35
14. Samma slags handling, olika orsaker	37
15. Nätverks- och gängkriminalitet och Brott förklarat	39
16. Insatsernas inriktning, vad som måste fokuseras för att få effekt.....	41
17. Brott förklarat och RBM och CPTED	44
RBM, rätt insats till rätt individ i rätt form	44
CPTED, att bygga och planera bort brottsstillfällen.....	44
18. Socialt brottsförebyggande arbete med hjälp av Brott förklarat	46
19. Situationellt brottsförebyggande arbete med hjälp av Brott förklarat	49
20. Vad olika aktörer och verksamheter kan uppmärksamma och göra	51

Föräldrar	51
Förskolan	52
Skolan	53
Fritidssektorn	54
Socialtjänsten.....	55
Barn- och ungdomspsykiatri.....	56
Bostads- och fastighetsbolag	57
Kommunen: brottsförebyggande strategier, stadsplanering, gata och park.....	58
Kriminalvården.....	59
21. Jämförelse med andra teorier	61
Källor till de jämförda teorierna.....	63
22. Forskningsstöd, del för del.....	64
Arvet, medfödda utgångslägen.....	64
Socialisationen under uppväxten	65
Livssituation och egenskaper, brottsbenägenhet	70
Situationen.....	70
Konsekvenserna.....	72
Orsakerna genom åldrarna och kön.....	72
Nätverks- och gängkriminalitet.....	75
Insatsernas inriktning och de förebyggande ramverken	76
Aktörsavsnitten.....	78

1. En viktig deklaration

Brott förklarar är en teoretisk modell. Det är inte garanterat en beskrivning av hur det faktiskt är.

Modellen är mitt försök att lägga ihop det forskningen kommit fram till om varför människor begår brott, och att göra det till en enda bild som går att använda. Den bygger på decennier av forskning om brottslighetens risk- och skyddsfaktorer och på det jag menar är det bästa i tidigare teorier. Jag har utvecklat den, och det betyder att den bär mina bedömningar: vad som räknas som en orsak, vad som bara banar väg, var gränserna mellan delarna går. Andra forskare hade kunnat dra gränserna annorlunda.

Delar av Brott förklarar vilar på mycket starkt underlag, andra delar på svagare, och några på resonemang som ännu inte prövats empiriskt. Jag har försökt vara tydlig med vilket som är vilket, men jag kan inte lova att jag lyckats överallt. Det troliga är att något i modellen kommer att visa sig felaktigt, och att jag i dag inte vet vad.

Det betyder inte att jag tycker att du ska läsa med misstro. Det betyder att jag önskar att du läser med öppna ögon.

Använd modellen som ett verktyg att tänka med, inte som ett facit. Pröva den mot det du själv ser i ditt arbete. Stämmer den, har du fått en karta som gör din erfarenhet begripligare. Stämmer den inte, är det en upplysning värd att ta på allvar, och den upplysningen gäller i första hand modellen och inte det du sett. Låt den aldrig avgöra något om en enskild människa som dina egna iakttagelser talar emot.

Varför har jag då gett mig på att formulera den? Därför att alternativet är sämre. Var och en som arbetar med barn, unga och vuxna handlar redan utifrån en föreställning om varför människor gör som de gör. Den föreställningen är oftast outtalad och därför omöjlig att pröva. En modell som är utskriven går att granska, invända mot och förbättra. Det är hela vinsten med att skriva ner den.

Min förhoppning är att Brott förklarar ska hjälpa med att sortera och fokusera bättre. Hjälpa med att göra brottsförebyggande arbete mer spetsigt och därmed mer effektivt. Vi måste fokusera på orsakerna bakom normbrytande och brottsligt beteende för att effektivt kunna hindra och förebygga det. Många insatser som vi idag använder är inte fokuserade på orsakerna och effekten av insatsen uteblir därför. Så länge det är diffust för oss vilka orsakerna är så kommer de ineffektiva insatserna fortsätta levereras.

Så, läs det här som en inbjudan att tänka, inte som en uppmaning att tro. Hur kan Du med hjälp av Brott förklarar bidra till ett effektivare brottsförebyggande arbete?

2. Syfte och innehåll

Du fattar redan beslut som påverkar brottsutvecklingen. Kanske varje vecka, och kanske utan att du tänker på dem i de termerna. Förskolläraren som väljer hur ett barn som gång på gång slår och knuffar de andra ska bemötas. Läraren som väljer vad som händer med en elev som varit borta i tre veckor. Socialsekreteraren som väljer insats till en familj. Fastighetsförvaltaren som väljer om klottret i trapphuset ska tas bort med en gång eller får sitta kvar. Fritidsledaren som väljer om den besvärligaste ungdomen ska stängas av eller få en uppgift. Och föräldern, som varje dag väljer hur mycket hon ska hålla koll på var tonåringen är om kvällarna, och hur ett snatteri ska mötas. Alla påverkar de länkar i samma orsakskedja, oftast utan en gemensam karta över hur kedjan ser ut. Här görs ett försök att rita den kartan i form av modellen Brott förklarar. Här framgår vad som faktiskt bidrar till normbrytande, brottsligt beteende, vad som bara ser ut att göra det, och var i kedjan just din verksamhet kan gripa in. Att läsa igenom hela det här dokumentet tar en stund, men det går att göra i delar, och avsnitten om den egna verksamheten går att gå till direkt och enkelt via innehållsförteckningen.

Det här är skrivet för dig som arbetar med barn och unga i förskola, skola, barn- och ungdomspsykiatri, socialtjänst eller fritidssektor, för dig som arbetar med platserna och samhällsmiljön i bostads- och fastighetsbolag, i kommunens brottsförebyggande arbete, i stadsplanering eller i drift av gator och parker, för polis, kriminalvård, frivård, rättspsykiatri och andra i rättsväsendet, för föräldrar, och för alla som vill förstå varför människor begår normbrytande eller brottsliga handlingar.

Här finns tre skikt, som går att läsa var för sig. **Huvudtexten** är berättande och kräver inga förkunskaper. Den innehåller inga siffror eller facktekniska regler, och den går att läsa rakt igenom.

Fördjupningsrutorna (markerade 🔍) ger modellens precisa regler: definitioner, gränsdragningar, undantag och hur delarna hänger ihop. Forskningens siffror och evidensstyrka finns inte där utan i de bakre avsnitten, där varje uppgift står tillsammans med sin källa.

Förebyggandeblocken (markerade 💡) svarar på frågan vad som går att göra åt varje del av modellen. Sist kommer två avsnitt för den som vill granska: **avsnitt 21 (om jämförelsen med andra teorier)**, jämförelsen med andra teorier med källor, och **avsnitt 22 (om forskningsstödet)**, forskningsstödet del för del, där varje del av modellen får en kort bedömning av hur säkert stödet är, följd av sina källor.

3. Varför ännu en förklaringsmodell om normbrytande, brottsligt beteende?

Tre iakttagelser om normbrytande, brottsligt beteende är så vanliga att de knappt väcker uppmärksamhet, och ändå är de svåra att förklara. Var och en är lätt att känna igen från vardagen, och tillsammans sätter de fingret på vad en förklaring måste klara.

Den första: **två individer i samma situation gör olika saker.** Samma tillfälle, samma förutsättningar, samma möjlighet att låta bli eller att ta för sig. Den ene begår en normbrytande eller brottslig handling, den andre inte.

Den andra: **samma individ gör olika saker i olika situationer.** Den som aldrig varit i slagsmål kan slå till i en trång kö sent på natten. Den som stjälar på ett ställe låter bli på ett annat.

Den tredje: **de flesta som begår brott slutar.** Brottsligheten stiger brant i tonåren, toppar i sena tonåren och sjunker sedan lika tydligt, utan att någon gör något särskilt åt saken. Samtidigt finns en liten grupp där brottsligheten fortsätter.

En förklaring till normbrytande, brottsligt beteende måste klara alla tre iakttagelserna samtidigt. Den måste förklara vad som skiljer individer åt, vad som skiljer situationer åt, och vad som gör att det förändras över tid.

Frågan är gammal, och den har besvarats många gånger. Det finns sedan länge ett stort antal teorier om varför människor begår brott, och flera av dem är både väldigt kloka och väl underbyggda. Vissa förklarar hur tillfället och platsen skapar brott. Andra förklarar hur beslutet fattas i ögonblicket. Andra igen förklarar hur barn formas av sin uppväxt, hur självkontroll utvecklas, eller hur umgänge och lärande gör beteenden möjliga. Var och en av dem har fångat något viktigt.

Så varför behövs ännu en förklaring? Svaret har två huvudsakliga delar. **Den första handlar om att de befintliga teorierna förklarar var sin bit.** En teori som handlar om platser säger inget om varför en viss individ står där och är beredd att göra något. En teori som handlar om beslutet säger inget om varför två individer bedömer samma situation olika. En teori som handlar om uppväxten säger inget om varför handlingen sker just den här kvällen och inte någon annan. För den som ska arbeta praktiskt räcker det inte att veta en bit i taget, eftersom insatsen måste träffa rätt bit hos rätt individ vid rätt tidpunkt.

Den andra delen handlar om något ännu större: en enorm mängd forskning som saknar ordning. Under decennier har forskningen kartlagt hundratals faktorer som hänger ihop med normbrytande, brottsligt beteende, i studier som följt barn genom livet. Den kunskapen är stor. Problemet är vilken form den har haft: en osorterad lista. Och en lista, hur lång och välbelagd den än är, svarar inte på de frågor man ställer sig när man sitter med en individ framför sig. Vilka faktorer *orsakar* normbrytande, brottsligt beteende, och vilka råkar bara följa med? Vad leder till vad, alltså är dåliga skolresultat en orsak till problem, en följd av problem, eller båda? Om en individ har åtta besvärliga faktorer och tre gynnsamma, var ska man börja? Och varför utvecklar ett barn med många besvärliga faktorer aldrig några problem alls, medan ett annat med få gör det?

Den teoretiska modellen Brott förklarar är tänkt att ge svar på båda delarna. Den bygger vidare på befintliga teorier i stället för att kasta bort, och den lägger samtidigt ordning i forskningens

faktorer genom att sortera dem i **orsakskedjor**. Innan vi går in på hur den gör det behöver fyra begrepp vara på plats.

De två första är **riskfaktor** och **skyddsfaktor**. En riskfaktor är något hos en individ, eller i individens omgivning, som gör det *mer* sannolikt att individen utvecklar problem, till exempel normbrytande beteende eller brottslighet. En riskfaktor måste inte vara en orsaksfaktor. Det är här Brott förklarar kommer in och sorterar bland riskfaktorerna. En skyddsfaktor är motsatsen: något som gör det *mindre* sannolikt, eller som dämpar effekten av de risker som finns. Ett exempel: att ha svårt att styra sina impulser är en riskfaktor, och att ha en varm och engagerad förälder som vet var man är om kvällarna är en skyddsfaktor.

De två andra orden är **normbrytande beteende** och **brottslig handling**. **Normbrytande beteende** är beteende som bryter mot gällande normer och regler i den miljö och den ålder barnet befinner sig i. Det kan vara aggressivt (slå, rivas, knuffas, hota) eller icke-aggressivt (ta andras saker, ljuga, förstöra, skolka, bryta mot regler). **Brottslig handling** är en handling som bryter mot lagen. Hos barn talar vi om normbrytande beteende. Hos den som passerat straffbarhetsåldern är brottsliga handlingar den del av normbrotten som också är lagbrott. Båda förklaras med samma modell, eftersom det är samma slags beteende på ett kontinuum av allvar och inte två skilda fenomen. Här skrivs det alltid ut vilket som avses: **normbrytande handling** eller **brottslig handling**. Ordet handling ensamt används bara när det syftar tillbaka på en handling som just beskrivits.

I Brott förklarar läggs pusslet. De från forskning kända risk- och skyddsfaktorerna sorteras i **orsakskedjor**: vad som verkar direkt på den normbrytande handlingen, vad som verkar indirekt via annat, vad som skyddar, och hur alltihop hänger ihop, från det medfödda, genom uppväxten, genom vuxenlivets livssituation, in i den enskilda situationen där en normbrytande eller brottslig handling begås eller inte begås, och vidare till konsekvenserna efteråt, som formar vad som händer nästa gång.

Varför är det viktigt? Därför att **den som förstår kedjorna vet var man kan gripa in**. En lista säger "här är femton saker som är problematiska". En orsakskedja säger "det här orsakar, det här banar väg, det här skyddar, börja där". Nästan varje länk i kedjan går dessutom att påverka. Brott förklarar är därför inte till för att peka ut barn, utan för att förstå i tid och handla rätt.

Tre grundtankar om vad modellen säger är bra att ha med sig hela vägen. De återkommer också i avsnitt efter avsnitt i det här dokumentet.

Normbrytande, brottsligt beteende förklaras alltid av både person och situation. En normbrytande eller brottslig handling sker när en individ med vissa egenskaper möter en situation med vissa egenskaper. Ingen av delarna räcker ensam. Tänk på det som ett möte mellan två sidor som båda måste vara på plats. En individ som är beredd att stjäla begår ingen normbrytande eller brottslig handling där det inte finns något att stjäla, och ett oskyddat värdeföremål blir inte stulet om ingen av dem som passerar är beredd att ta det. Det betyder något hoppfullt, nämligen att den som vill förebygga alltid har **två möjliga angreppspunkter**: individens utveckling (socialt brottsförebyggande) och situationernas utformning (situationellt brottsförebyggande).

Brottsbenägenhet är en summering, inte en sorts människa. I Brott förklarar delas mänskligheten inte in i "kriminella" och "vanliga". I stället används ordet **brottsbenägenhet**: ett samlingsmått på hur många och hur starka orsaksfaktorer en individ bär på just nu. Det liknar ett

saldo mer än en identitet, för det kan öka och minska genom livet, och det gör det också för de flesta. De flesta människor ligger lågt hela livet. Några ligger högt under en period. Ingen är dömd att stanna där.

Samma beteende kan ha helt olika orsaker. Två barn som tar andras saker kan göra det av helt olika skäl, och de kan behöva helt olika svar från vuxenvärlden. Det handlar om **olika orsaksvägar till samma beteende**, och är en av modellens praktiskt viktigaste poänger. Den utvecklas med exempel i avsnitt 14 (om samma handling men olika orsaker). Regeln som följer av den lyder: reagera aldrig bara på beteendet, utan förstå orsaken bakom, för det är orsaken som avgör vilket svar/insats som hjälper.

- 🔍 **Fördjupning: vad Brott förklarar gör anspråk på att förklara.** En vetenskaplig teori ska tala om vad den gör anspråk på att förklara, så att den kan provas. Det här vill Brott förklarar-modellen förklara:
- (1) varför vissa individer har hög och andra låg brottsbenägenhet, och varför även individer med låg ibland begår brott
 - (2) alla typer av normbrytande, brottsligt beteende, alltså stöld, våld, bedrägeri och skadegörelse, genom olika kombinationer av *samma* uppsättning orsaksfaktorer
 - (3) att samma beteende kan ha olika orsaksbakgrund hos olika individer (ekvifinalitet)
 - (4) hur risk- och skyddsfaktorer ska sorteras i orsakskedjor
 - (5) hur arv och miljö samverkar
 - (6) att individen är en aktiv aktör som påverkar och utlöser reaktioner i sin omgivning och inte bara påverkas av den
 - (7) helheten, alltså att faktorer samspelar och har kombinationseffekter
 - (8) att det är de subjektivt upplevda konsekvenserna av de normbrytande handlingarna som påverkar framtida beteende
 - (9) att fler orsaksfaktorer ger högre sannolikhet för normbrytande, brottsligt beteende (orsaksackumulering)
 - (10) både vad som gör individer brottsbenägna och vad i situationer som utlöser brott (person x situation)
 - (11) varför brottsligheten i ett samhälle stiger eller sjunker när orsaksfaktorerna i samhället gör det
 - (12) varför brott är vanligast i tonåren och unga vuxenår, varför de flesta som börjar då också slutar, och varför den brottsligheten oftast är mindre allvarlig (den så kallade ålder-brott-kurvan)
 - (13) orsaker till brott hos både kvinnor och män, och varför det finns könsskillnader
 - (14) hur nätverks- och gängkriminalitet uppstår, vilka unga som rekryteras och varför just de är mottagliga.

4. Det nya med Brott förklarat, en översikt

Mycket i Brott förklarat bygger medvetet vidare på tidigare teorier och på decennier av forskning. Men flera saker är modellens egna, och de gör praktisk skillnad.

Pusslet läggs. Risk- och skyddsfaktorer sorteras i orsakskedjor, alltså direkta orsaker, indirekta orsaker, försvårande och underlättande faktorer samt motverkare, i stället för att listas. Det gör forskningen användbar vid köksbord, i personalrum och på samverkansmöten, eftersom kedjan visar var man ska gripa in.

Brottsbenägenhet är ett index och ingen persontyp. Ingen är kriminell i modellens värld. Människor bär fler eller färre orsaksfaktorer, i olika kombinationer, och både antal och styrka kan påverkas. Här finns inga fack att fastna i, och därmed är modellen i sig mindre stämplande än flera andra teorier om brott.

Ett skarpt men öppet nödvändighetsvillkor. Minst en direkt orsak krävs för en normbrytande eller brottslig handling, men vilken som helst av de direkta orsakerna. Därmed förklarar samma modell både den kyligt beräknande och den impulsivt explosiva, utan undantag och utan specialteorier.

Tre valprocesser i stället för en. Övervägt val, risktagande och impulsivt val, med den direkta samhälleliga följden att avskräckning bara når en del av brottsligheten, och att förebyggande arbete måste nå resten via individer och situationer.

Arvet är med, utan determinism. Fem medfödda förmågor som utgångslägen, formbara i samspel med miljön, och ett barn som är en aktiv aktör i sin egen socialisation.

Skyddet är med på riktigt. Motverkare och skyddsfaktorer är en egen och likvärdig del av modellen, och rikta-rätt-principen skärper blicken, eftersom även skydd måste läsas mot innehållet i det de förstärker.

Två vägar, en återkoppling, alla åldrar. Utvecklingen beskrivs som två vägar, en normbrytande och en prosocial, på ett kontinuum, där en konsekvensåterkoppling förstärker den ena eller den andra, och där vuxenvärldens egna reaktioner ingår, inklusive stämplingen. Och den normbrytande handlingens logik är densamma för femåringen och den vuxne.

Generalitet genom kombinationer. Samma uppsättning faktorer förklarar, i olika kombinationer, alla typer av brott, bland båda könen, i alla åldrar, gängrekryteringen och samhällets brottsutveckling. Att samma beteende kan ha olika orsaker är inbyggt i modellen och inget besvärande undantag.

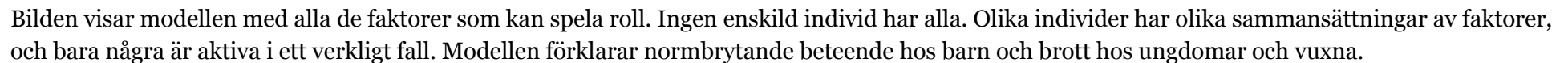
5. Brott förklarar som en gemensam karta

Nyttan med en orsaksförklaring avgörs av vad den gör med dem som använder den. Det största praktiska löftet i Brott förklarar är en gemensam karta över hur normbrytande, brottsligt beteende växer fram, en karta som alla som möter samma individ eller samma plats kan läsa på samma sätt.

Varför spelar det så stor roll? Därför att var och en som arbetar med barn, unga och vuxna eller med platser och miljöer redan handlar utifrån en föreställning om varför människor gör som de gör. Den föreställningen är oftast outtalad, och olika från individ till individ och från verksamhet till verksamhet. Då blir det svårt att samarbeta, för man talar egentligen om olika saker. En utskreven modell gör föreställningen synlig och gemensam, och först då går det att lägga ihop det man ser från olika håll till en enda bild.

Konkret ger kartan tre saker. Den skiljer det som faktiskt orsakar från det som bara ser ut att göra det, så att insatsen kan riktas dit den kan ha effekt. Den visar var i kedjan just din verksamhet kan gripa in, och var någon annan behöver ta vid. Och den ger ett gemensamt språk, så att förskolan, skolan, barn- och ungdomspsykiatri, socialtjänsten, kriminalvården, frivården, rättspsykiatri, fritidssektorn, bostadsbolagen, kommunen och föräldrarna kan sluta reagera var för sig på beteenden och i stället arbeta tillsammans med orsakerna, var och en på sin arena, i samma riktning.

Modellen är också hoppfull, för nästan ingenting i kedjan är omöjligt att påverka: förmågor kan utvecklas, sammanhang kan bytas och fyllas med annat innehåll, situationer kan göras om, konsekvenser kan kopplas rätt, och stämplat kan vägras. Normbrytande, brottsligt beteende är förklarligt, och det är just därför det är möjligt att förebygga.

6. Modellen i korthet

Brott förklarat är ritad som en modell, en karta över orsakskedjan. De fem delarna läses från vänster till höger:

Arvet → Socialisationen under uppväxten → Livssituation och egenskaper → Situationen → Konsekvenserna.

Så här hänger delarna ihop, i korthet. **Arvet** ger varje barn en uppsättning medfödda grundförmågor, och olika barn har olika lätt och olika svårt med olika saker redan från start. Under **socialisationen**, alltså hela uppväxtens formande samspel med familj, förskola och skola, kamrater och närmiljö, utvecklas de egenskaper som direkt kan orsaka normbrytande beteende, och de som skyddar mot det. Eller så utvecklas de inte. Från de sena ungdomsåren och framåt bär individen med sig sina egenskaper, gradvis inbäddade i en egen **livssituation** (arbete eller inte, umgänge, missbruk eller inte, livsmål) som kan förstärka eller dämpa de direkta orsakerna. Tillsammans utgör de individens brottsbenägenhet. Men ingen normbrytande eller brottslig handling begås av en egenskap. Det krävs en **situation**, och i situationen ett **val eller beslut**, som kan vara allt från kallt övervägt till helt impulsivt. Efter den normbrytande handlingen kommer **konsekvenserna**, som individen upplever som vinst eller förlust, och den upplevelsen påverkar via inläring vad som händer nästa gång.

Modellen är alltså inte en rak linje. Den slutar i en **konsekvensåterkoppling**: konsekvenserna av dagens normbrytande, brottsliga handlingar matas tillbaka in i morgondagens utveckling. Återkopplingen är en av de viktigaste sakerna att förstå för alla som arbetar förebyggande, bland annat därför att vuxenvärldens egna reaktioner är en del av den.

Q Fördjupning: modellens två läsningar, utvecklingsförloppet och stunden här-och-nu. Ett vanligt missförstånd är att läsa modellen som en tidslinje man måste gå igenom från vänster till höger innan en normbrytande eller brottslig handling kan ske. Då uppstår frågan: hur kan en femåring begå ett normbrott, när femåringen varken har en färdigutvecklad livssituation eller befästa, stabila egenskaper? Svaret är att modellen har **två läsningar**, två olika tidsskalor, som löper genom samma figur.

Utvecklingsförloppet har tidsskalan år till decennier. Den beskriver hur person-sidan **utvecklas**: arvet ger utgångslägen, socialisationen formar egenskaper, livssituationen tillkommer senare. Utvecklingsförloppet förklarar inga enskilda normbrytande handlingar. Den förklarar *vem som kliver in i situationerna*, och med vilken ryggsäck.

Stunden här-och-nu har tidsskalan sekunder till timmar. Den beskriver **den enskilda normbrytande handlingen**: person-sidan möter situationen (tillfälliga tillstånd och platsens egenskaper), sedan följer ett val eller beslut, sedan den normbrytande handlingen, sedan de upplevda konsekvenserna. Stunden här-och-nu gäller i **alla åldrar**: femåringens knuff på förskolan, tonåringens snatteri och den vuxnes rån går genom exakt samma led.

Nyckeln som förenar läsningarna är att person-sidan i stunden här-och-nu helt enkelt är **det som utvecklingsförloppet hunnit bygga**. Hos ett barn består den av de *framväxande* egenskaperna, alltså de som fortfarande är under uppbyggnad. Hos den som vuxit upp består den av de alltmer *befästa* egenskaperna, förstärkta eller dämpade av den egna livssituationen, som växer fram gradvis från de sena ungdomsåren. Gränsen är funktionell och inte en födelsedag. Ett litet barn har ingen livssituation i modellens mening. Den är inte

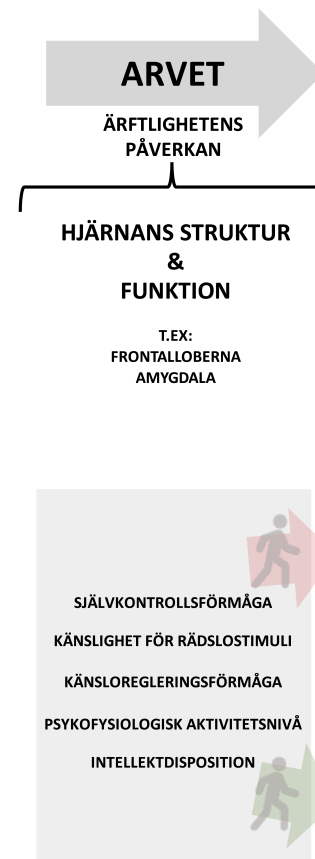
avstängd, den är **ännu inte färdigutvecklad**, och stunden här-och-nu kräver den inte. Konsekvensåterkopplingen binder ihop läsningarna: barnets enskilda normbrytande handlingar (stunden här-och-nu) är byggmaterialet i barnets utveckling (utvecklingsförloppet), eftersom varje normbrytande handling vars konsekvenser upplevs som en vinst flyttar utvecklingen en liten bit.

7. Arvet, medfödda utgångslägen

Modellens första del handlar om det ärftliga: gener, och hjärnans struktur och funktion. Här är det viktigt att genast säga vad det *inte* betyder. Det finns inga brottsgener, och ingen föds kriminell. Det arvet bidrar med är något helt annat och mycket vardagligare: barn föds med olika utgångslägen i en handfull grundläggande förmågor. Alla som mött många små barn känner igen det av egen erfarenhet. Redan i småbarnsgruppen är vissa barn försiktiga och andra orädda, vissa lugna och andra ständigt i rörelse, och det beror inte på en uppfostran som knappt hunnit börja.

I modellen preciseras utgångslägena, det ärftliga, som **fem neurologiskt grundade förmågor**, alltså förmågor med bas i hjärnans sätt att fungera. De är utgångslägen och inte färdiga egenskaper, och de formas vidare av allt som kommer sedan.

Att förmågorna kallas neurologiskt grundade betyder att de hänger ihop med hur hjärnan är byggd och fungerar. Förmågan att hejda impulser, planera och tänka efter vilar till stor del på pannloberna, hjärnans främre delar, som fortsätter att mogna långt upp i tjugoårsåldern. Reaktionen på fara och hot hänger i sin tur ihop med amygdala, en liten struktur djupt inne i hjärnan. Det är därför utgångslägena hör hemma just i arvet: de är kroppsligt förankrade dispositioner som barnet föds med, innan uppväxten hunnit forma dem vidare.

1. **Självkontrollsförmåga.** Handlar om hur lätt barnet har att hejda en impuls, vänta på sin tur och avstå från något lockande. Ett barn kan sitta stilla under sagostunden fast det kliar i benen, medan ett annat är uppe ur samlingen innan sagan börjat, gång på gång, fast hon inte vill bråka. Ett annat barn kan inte hämma sig när hon vill ha något, utan tar det direkt utan att tänka efter.
2. **Känslighet för rädslostimuli.** Handlar om hur starkt barnet reagerar på fara, risk och andras missnöje. Rädsla har en viktig uppgift, för den bromsar. Ett barn som känner obehag inför den vuxnes stränga blick, eller inför att klättra för högt, får en inbyggd varningssignal. Ett barn med mycket låg rädsloreaktivitet, ett orätt barn i ordets bokstavliga mening, saknar delar av den bromsen och skräms inte heller av tillsägelser och konsekvenser på samma sätt.
3. **Känsloregleringsförmåga.** Handlar om hur väl barnet kan hantera starka känslor utan att de tar över. Alla barn blir arga, ledsna och besvikna. Skillnaden ligger i hur höga vågorna blir och hur fort de lägger sig.
4. **Psykofysiologisk aktivitetsnivå.** Handlar om grundnivån av aktivering i kroppens stresssystem, till exempel vilopulsen. Här är det en *låg* nivå som är den riskfyllda: ett barn som är understimulerat, med låg vilopuls, söker själv upp fart, spänning och nya intryck för att komma upp i lagom stimulans, och avskräcks mindre av fara och tillsägelser.

5. **Intellektdisposition.** Handlar om de kognitiva förutsättningarna inklusive de språkliga: hur lätt barnet har att förstå, tänka, planera och sätta ord på saker.

Två poänger är avgörande. Den första: de här ärftligt grundade förmågorna är **dispositioner, inte öden**. Ett utgångsläge är inte en färdig egenskap. Ett barn som föds med svag impuls kontroll kan utveckla god självkontroll, och det avgörs i tusentals vardagssituationer under uppväxten, där vuxna hjälper barnet att vänta, försöka igen, sätta ord på och lyckas. Omvänt kan goda utgångslägen förspillas i en miljö som inte utvecklar dem vidare. Arv och miljö är inte konkurrenser utan medarbetare, på gott och ont.

Den andra poängen: förmågorna är **innehållsneutrala**. Ingen av de fem handlar om normbrytande, brottsligt beteende. Låg rädsla är en tillgång hos brandmän och en riskfaktor hos ett barn som ingen hjälper att kanalisera modet. Ett stort behov av spänning och stimulans kan bli elitidrott eller skadegörelse. Det som avgör är vad socialisationen gör av utgångsläget.

En sista sak om arvet: pilarna går åt båda hållen. Från barnet ut mot omgivningen men också från omgivningen mot barnet. Barnet är från första stund en **aktiv aktör** som väcker reaktioner. Ett orätt barn får fler tillsägelser, mer negativ uppmärksamhet och ibland tröttare vuxna omkring sig än ett försiktigt barn, och formar på så vis delvis sin egen uppväxtmiljö, utan att någon avser det.

Vad går att göra åt utgångslägena? Arvet går inte att ändra, men allt det viktiga kring arvet går att ändra.

Tidig upptäckt utan utpekande: barnavårdscentralen och förskolan ser barns utgångslägen tidigast, och ett mycket oroligt, orätt eller språkförseurat barn ska mötas med anpassat stöd i stället för vänta och se. Anpassat föräldrastöd: utgångslägena avgör vad som fungerar, och det orädda barnet nås bättre av belöning och relation än av konsekvenser och stränghet.

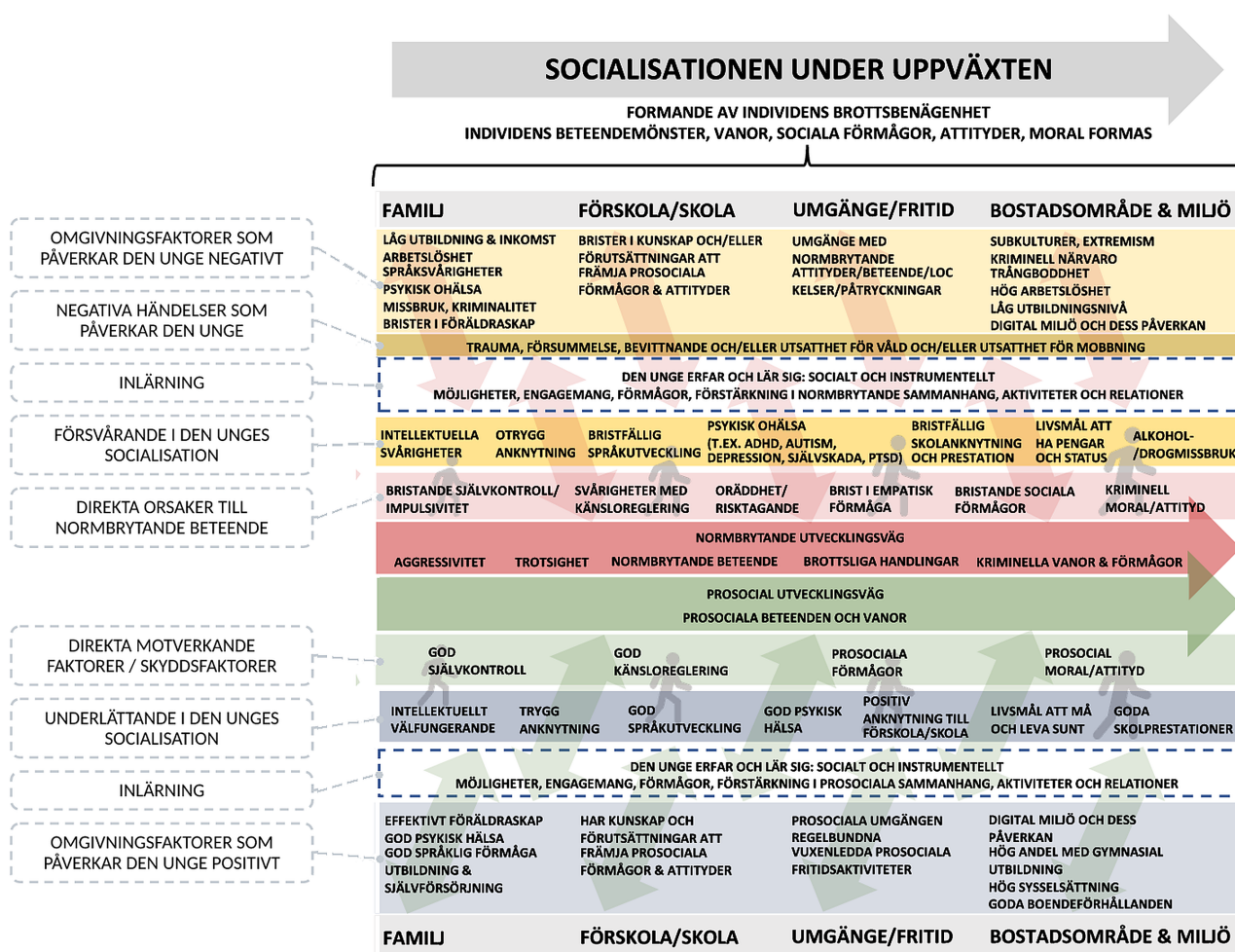
Och ett vaccin mot determinism till alla vuxna: ett svårt utgångsläge är en uppförsbacke och ingen dom, men backen blir brantare för varje år som ingen hjälper till.

Främst berörda: barnavårdscentral, förskola, föräldrar, barn- och ungdomspsykiatri.

8. Socialisationen under uppväxten, där vägarna formas

Nu kommer vi till modellens hjärta på sätt och vis: uppväxten. Ordet **socialisation** betyder hela det formande samspelet mellan barnet och omgivningen som pågår varje dag i många år, i hemmet, på förskolan och i skolan, bland kamrater, på fritiden, i bostadsområdet och numera också på nätet. Här formas individens beteendemönster, vanor, sociala förmågor, attityder och moral. Här utvecklas individens brottsbenägenhet i olika grad hos olika individer.

För att förstå hur det här sker ska vi först titta på **vad det är som ska förklaras**, alltså de två utvecklingsvägarna. Sedan går vi utifrån och in, från omgivningen, via händelser och inläring, in till de egenskaper hos barnet som till slut avgör. Till sist knyter vi ihop säcken vid vägarna igen.

Det som ska förklaras: två utvecklingsvägar

I modellen finns två utvecklingsvägar som ett barn kan röra sig längs, samtidigt, olika mycket, i olika perioder. De löper parallellt, så samma barn kan röra sig framåt på den ena och tillbaka på den andra.

Den **prosociala utvecklingsvägen** består av prosociala beteenden och vanor. Prosocial är forskningens ord för beteende som gynnar andra och samspelet: hjälpa, dela med sig, vänta på sin tur, trösta, samarbeta, följa rimliga regler, anstränga sig i skolan, vara en pålitlig kompis. När sådana beteenden upprepas och lönar sig blir de vanor, ett sätt att vara som upplevs positivt av både individen själv och omgivningen.

Den **normbrytande utvecklingsvägen** består av beteendetryck som bryter mot normer och regler, och som kan trappas upp över tid: **aggressivitet** (slå, riva, puttas, hota, riktat mot människor eller djur), **trotsighet** (ihållande mönster av vägran och konflikt med vuxnas tillsägelser), **normbrytande beteende** i bredare mening (ta andras saker, ljuga, förstöra, bryta mot regler), så småningom **brottsliga handlingar** (när normbrotten också är lagbrott) och hos en mindre grupp **kriminella vanor och förmågor** (färdigheter uppövade genom upprepning: dölja, planera, välja tillfälle, ljuga trovärdigt). När sådana beteenden upprepas och lönar sig blir också de vanor, och allt svårare att bryta ju längre vägen gått.

Fyra saker behöver sägas direkt, så att vägarna inte missförstås. De hänger ihop, och tillsammans avgör de om beskrivningen blir rättvis mot barnet.

Det handlar om beteenden, inte om barn. Vägen är något barnet *gör*, inte något barnet *är*. Ett barn är inte sin utvecklingsväg, och att beskriva beteendemönster är inte att sätta etikett på en individ. Skillnaden är ingen ordklyverifråga, för hela avsnitt 11 (om konsekvenserna) handlar om vad som händer när omgivningen gör beteende till identitet.

Vägarna är grader, inte fack. De är poler på ett kontinuum, alltså mer eller mindre och inte antingen eller. De flesta barn uppvisar något normbrytande någon gång, och det är i viss mån normalt eller i alla fall väldigt vanligt, särskilt i vissa åldrar. Det som spelar roll är mönstret: hur ofta, hur allvarligt, i hur många sammanhang, och åt vilket håll det rör sig.

De flesta lämnar vägen. Forskning som följt barn under uppväxten visar att tidiga normbrytande beteenden klingar av under barndomen för de allra flesta. En liten grupp står för det ihållande och allvarliga. Vägen är alltså ingen dom, och just därför är det så viktigt att förstå vad som får vissa att stanna kvar på den.

Vägen är både resultat och motor. En viktig punkt är att normbrytande beteende inte bara är ett *utfall* av orsaker, utan också *föder* orsakerna i sin tur. Varje normbrott som lyckas, som ger vinsten, undgår upptäckt eller imponerar på någon, är en inlärningserfarenhet som förstärker det som orsakade normbrottet och utvecklar färdigheter för nästa gång. En ond cirkel, med andra ord, och den fungerar likadant åt andra hållet: varje prosocial handling som lönar sig förstärker den prosociala vägen. Det är därför tidig upptäckt betyder så mycket. Vi vill påverka i tidig ålder så att det prosociala blir det självklara och naturliga.

Frågan för resten av det här avsnittet och som är fokus i modellens del; Socialisationen under uppväxten är alltså: **vad avgör vilken väg som utvecklas starkast?** Svaret börjar utifrån, i barnets omgivning, och rör sig inåt.

Omgivningen: fyra arenor som påverkar negativt eller positivt

Barnets omgivning beskrivs i modellen genom fyra arenor: **familjen, förskolan och skolan, umgänget och fritiden** samt **bostadsområdet och miljön**, där även den digitala miljön ingår. På varje arena finns två grupper av faktorer, och de har bestämda namn i modellen: **omgivningsfaktorer som påverkar den unge negativt** och **omgivningsfaktorer som påverkar den unge positivt**. I fortsättningen används de namnen, ibland förkortade till negativa respektive positiva omgivningsfaktorer.

Familjen är den första och starkaste arenan. Negativa omgivningsfaktorer här är bland annat brister i föräldraskapet (allt från bristande värme och tillsyn till hårda, inkonsekventa eller frånvarande uppfostringsmönster), missbruk eller kriminalitet hos föräldrar, psykisk ohälsa hos föräldrar, arbetslöshet, låg utbildning och inkomst, och språksvårigheter i hemmet. De positiva motsvarigheterna är ett effektivt föräldraskap (värme *och* tillsyn *och* rimlig, konsekvent gränssättning, för forskningen är tydlig med att det är kombinationen som verkar), god psykisk hälsa, god språklig förmåga, utbildning och självförsörjning. Lägg märke till att effektivt föräldraskap inte betyder perfekt eller strängt. Det betyder närvarande: barnet är sett, vet vad som gäller, och vet att den vuxne vet var hon är.

Förskolan och skolan är samhällets arena. Den negativa faktorn är brister i kunskap eller förutsättningar att främja barns prosociala förmågor och attityder. Det kan låta abstrakt men är mycket konkret: stökiga miljöer utan vuxenstöd, personal utan verktyg eller tid, och, som vi ska se i exemplen, välmenande vuxna som feltolkar ett barn och möter henne med tillsägelser och avskiljande i stället för förståelse. Den positiva motsvarigheten är miljöer som har kunskapen och förutsättningarna, där vuxna bygger relationer, förebygger snarare än tillrättavisar och gör det möjligt för alla barn att lyckas. Förskolan och skolan påverkar mer än man ofta tror. Här går det konkret att öva sådant som annars kan bli direkta orsaker, som självkontroll och att hantera starka känslor, att stärka sådant som annars försvårar, som språk och skolanknytning, och framför allt att bygga och belöna den prosociala sidan, alltså att lägga märke till, uppmuntra och förstärka hjälpsamhet, samarbete och ansträngning.

Umgänget och fritiden. Den negativa faktorn är umgänge präglad av normbrytande attityder, beteenden, lockelser och påtryckningar. Kamratkretsen är en av de starkaste påverkanskrafterna från mellanbarndomen och framåt, eftersom det är där status delas ut. Den positiva motsvarigheten är prosociala umgängen och regelbundna, vuxenledda prosociala fritidsaktiviteter som idrott, kultur och föreningsliv, som ger tillhörighet, struktur och vuxennärvaro på samma gång.

Bostadsområdet och miljön. Den negativa faktorn är kriminell närvaro i området, subkulturer och extremism, trångboddhet, hög arbetslöshet, låg utbildningsnivå och otrygghet, samt den digitala miljöns påverkan, där exponering för kriminalitetsglorifierande innehåll och till och med direkta rekryteringsförsök numera når barn i deras egna rum (mer om det i avsnitt 15, om nätverks- och gängkriminalitet). Den positiva motsvarigheten är välfungerande, sammanhållna närmiljöer med vuxennärvaro och tillgängliga prosociala sammanhang.

Negativa händelser, när något drabbar barnet

Utöver de pågående förhållandena kan den unge drabbas av avgränsade händelser. I modellen heter den gruppen **negativa händelser som påverkar den unge**, och den rymmer trauma (svåra, skrämmande händelser som olyckor och övergrepp), försummelse (att barnets grundläggande behov inte möts), att bevittna eller själv utsättas för våld, samt att utsättas för mobbning. Där räknas även den tysta formen in, alltså systematisk utfrysning, att gång på gång stängas ute ur gemenskapen. Sådana händelser är inte uppfostran som gått fel utan saker som *händer* barnet, men de verkar genom samma mekanismer som allt annat i socialisationen. De formar barnets bild av världen (är den trygg eller farlig?), av andra (går de att lita på?) och av barnet självt.

Inläringen, mekanismen som gör omgivning till egenskaper

Hur blir då omgivning till egenskaper hos barnet? Genom **inläring**.

Barn lär på flera sätt och på två huvudsakliga sätt mest relevanta för den sociala utvecklingen.

Socialt, genom att se vad människor omkring dem gör, härma det, och läsa av vad som beundras och vad som inte gillas. **Instrumentellt**, genom konsekvenser av det egna beteendet, alltså att det som lönar sig upprepas och det som kostar eller bestraffas undviks. Ordet instrumentell betyder att beteendet fungerar som ett verktyg för att nå något.

I modellen preciseras inläringen genom fyra element, som tillsammans avgör hur mycket ett sammanhang formar individen och åt vilket håll. Läs dem två gånger, en gång med ett prosocialt sammanhang för ögonen och en gång med ett normbrytande, för elementen är exakt desamma.

Möjligheter. Vilka sammanhang, aktiviteter och relationer barnet över huvud taget får tillgång till, eftersom man bara lär där man är. Ett barn med fotbollsträning, mormor på söndagar och läxläsning har många prosociala inläringstillfällen. Ett barn vars eftermiddagar är tomma, och där de som finns tillgängliga i området är äldre normbrytande ungdomar, har många normbrytande möjligheter. Möjligheterna är till stor del vuxenvärldens ansvar, för de går att ge.

Engagemang. Hur involverat barnet blir i det som erbjuds. Närvaro räcker inte, för det är deltagandet, relationerna och känslan av att höra till som ger inläringen kraft. Ett barn som bara förvaras i en aktivitet lär sig lite, medan ett barn som får en uppgift, en roll och en tränare som ser det lär sig mycket. Samma sak gäller åt andra hållet: nätverkens rekryterare är skickliga just på engagemang, alltså på att ge uppgifter, tillhörighet och känslan av att bli sedd.

Förmågor. Barnets egna färdigheter och förmågor avgör vad det kan delta i och lyckas med, och därmed vad det fortsätter med. Den som är bra på något stannar kvar där och blir bättre, medan den som ständigt misslyckas söker sig därifrån. Ett barn som inte klarar skolan, leken eller samtalet utestängs successivt från de prosociala sammanhangen. Samtidigt kan de förmågor som premieras i normbrytande miljöer, som tuffhet, orädsla och att kunna slåss eller ljuga, vara just de förmågor barnet har. Förmågor går att utveckla, och det är därför social färdighetsträning är förebyggande arbete.

Förstärkning. Vad som faktiskt belönas, upplevt ur barnets synvinkel. Beröm, status, gemenskap, spänning och vinster förstärker det beteende de följer på, oavsett om beteendet är att

passa bollen eller att våga snatta eller sälja narkotika. Sammanhang skiljer sig åt just här: i ett prosocialt sammanhang belönas hjälpsamhet och ansträngning, i ett normbrytande belönas regelbrott, tuffhet och lojalitet. Frågan att alltid ställa om ett barns miljöer är därför: vad lönar sig här?

Till de fyra elementen kommer relationerna, som förstärker alltihop. Barnet lär mest av människor det är knutet till. Anknytningen öppnar kanalen, och engagemanget håller den öppen.

Nu kommer den kanske mest tankeväckande poängen i hela modellen: **inlärningsmekanismen är exakt densamma oavsett innehåll**. I modellbilden finns två inlärningsband, ett i den övre negativa halvan och ett i den nedre positiva, men det är samma mekanism i båda. Ett barn som tillbringar sina dagar i sammanhang som visar upp och belönar hjälpsamhet, ansträngning och hänsyn lär sig det, på djupet. Ett barn vars sammanhang visar upp och belönar tuffhet, regelbrott eller konsten att inte åka fast lär sig *det*, lika effektivt, med samma mekanism och med samma flit. Barnet gör i båda fallen precis det barn ska göra: lär sig av sin omvärld. Det är omvärldens innehåll som skiljer.

Här finns en av de mest praktiskt användbara insikterna i hela modellen, eftersom den flyttar blicken. Frågan är aldrig bara *om* ett barn har fungerande relationer och sammanhang, utan *vad de sammanhangen lär ut*.

🔍 **Fördjupning: rikta-rätt-principen, när skyddsfaktorer byter sida.** Av inlärningsens innehållsneutralitet följer något som kan verka paradoxalt, men som är viktigt att förstå för alla som gör bedömningar av barn: **även de underlättande faktorerna är innehållsneutrala**. Trygg anknytning, god begåvning, gott språk och god självkontroll fungerar som *förstärkare av den socialisation som faktiskt pågår*, oavsett innehållet i den.

I ett prosocialt hem verkar de precis som man väntar sig. Trygg anknytning gör att barnet tar efter sina föräldrar, begåvningen bygger skolframgång, och självkontrollen hjälper barnet att göra rätt. Men föreställ dig ett hem där föräldrarna är varma och närvarande, och där det som beundras vid köksbordet är fiffel, regelbrott och konsten att lura andra. Då gör den trygga anknytningen att barnet tar efter *mer*, inte mindre. Kanalen är öppen, och det är innehållet som rinner igenom. Begåvningen och språket gör barnet *skickligare* på det inlärd, alltså bättre på att välja tillfälle, dölja och förklara bort. Och god självkontroll gör normbrytandet kontrollerat och svårupptäckt i stället för impulsivt och synligt.

Faktorernas verkningsriktning avgörs alltså av sammanhangets innehåll, inte av faktorn själv. I befolkningen som helhet är trygg anknytning med rätta en skyddsfaktor, eftersom de flesta hem är prosociala. Men i det enskilda fallet måste man fråga: **vad förstärker skydden här?** Den praktiska konsekvensen för alla som bedömer barn är att aldrig bocka av att skyddsfaktorer finns som ett lugnande besked, utan att först ha tittat på innehållet i det som överförs.

Namnet **rikta-rätt** fångar just det här: slutsatsen är inte att ta bort de underlättande faktorerna, utan att rikta dem åt rätt håll, alltså att se till att det som förstärks är det prosociala.

Försvårande och underlättande faktorer, det som banar väg

Nästa steg inåt i modellen: vissa egenskaper och förhållanden hos barnet självt gör socialisationen **svårare**, utan att i sig orsaka normbrytande beteende. I modellen heter kategorin **försvårande i den unges socialisation**, och i fortsättningen används den korta formen försvårande faktorer.

Hit hör: intellektuella svårigheter, otrygg anknytning, bristfällig språkutveckling, psykisk ohälsa (till exempel ADHD, autism, depression eller traumareaktioner), bristfällig skolanknytning och skolprestation, och något längre fram i utvecklingen även sådant som livsmål inriktade på pengar och status samt missbruk. Motsatskategorin heter **underlättande i den unges socialisation**, i korthet kallade underlättande faktorer, och rymmer intellektuellt välfungerande, trygg anknytning, god språkutveckling, god psykisk hälsa, positiv anknytning till förskola och skola, goda skolprestationer, och livsmål att må och leva sunt.

Försvårande faktorer kan vara **övergående**. En utdragen skilsmässa med mycket konflikter kan under en period göra tillvaron oförutsägbar och föräldrarna känslomässigt mindre tillgängliga, utan att något är fel i föräldraskapet i grunden. Ett barn i den situationen kan börja bete sig på sätt som ser ut som begynnande normbrytande utveckling, men som i själva verket är ett symptom på krisen och stressen och som klingar av när tillvaron stabiliseras igen.

Ordet **försvårande** är nogra valt, och skillnaden mot orsak är hela poängen. En språkförseening får inget barn att ta andras saker, för det finns ingen rak linje från svårt med ord till normbrott. Men språkförseeningen kan skapa dagliga frustrationssituationer där barnet inte når fram, missförstånd där vuxna läser barnet fel, och utanförskap när kamraterna tröttnar. *Däriigenom* kan den bana väg för det som faktiskt orsakar normbrytande beteende. Försvårande faktorer verkar alltså **indirekt**: de gör den prosociala vägen brantare och den normbrytande mer närliggande, utan att själva direkt knuffa.

Skolan är ett annat exempel, och ett vanligt missförstånd. Att en elev fungerar dåligt i skolan orsakar inte i sig normbrytande beteende. Men skolan är en avgörande grind för den långsiktiga anpassningen: att klara skolan, och särskilt att fullfölja gymnasiet, öppnar vägar in i arbete och vuxenliv som annars kan stängas. Därför kan skolmisslyckanden bana väg på sikt, samtidigt som en fungerande skolgång är ett av de starkaste skydden.

Varför spelar skillnaden roll i praktiken? Därför att den talar om **vad en insats kan förvänta sig**. Att behandla ett barns ADHD eller ge språkstöd är viktigt och kan vara helt avgörande, men det tar bort *hindret* och inte nödvändigtvis *orsaken*, om en direkt orsak hunnit utvecklas. Omvänt är ett barn med försvårande faktorer men utan framväxande direkta orsaker inte på väg mot normbrytande, brottsligt beteende. Det är ett barn som behöver stöd med det som är svårt, punkt. Att blanda ihop försvårande faktorer med orsaker leder antingen till larm i onödan eller till fel insats.

Q Fördjupning: flerrollsprincipen, samma faktor kan spela flera roller. Modellens faktorer är **orsaksroller och inte fack** att sortera individer i. En och samma egenskap kan spela olika roller i kedjan, samtidigt. Det tydligaste exemplet är impulsiviteten som är en del av ADHD. Som del av diagnosen är den en *försvårande* faktor, eftersom den gör skolgång, kamratrelationer och uppfostran svårare och därmed banar väg. Som egenskap i beslutsögonblicket är den en *direkt orsak*, alltså bristande självkontroll som orsakar handlingen.

Samma sak, två roller. Av det följer en regel med stort praktiskt värde: **en diagnos är aldrig en förklaring till normbrytande**. "Han gör så för att han har ADHD" är ingen analys, för de flesta med ADHD begår aldrig normbrytande eller brottsliga handlingar. Analysen är att fråga vilka roller egenskaperna spelar i just det här barnets kedja: vad banar väg, vad orsakar och vad skyddar. Det är rollerna och inte etiketterna som pekar ut insatsen.

Direkta orsaker och direkta motverkande faktorer, det som orsakar och det som bromsar

Och så, de faktorer som **direkt** kan orsaka normbrytande beteende. Under uppväxten heter kategorin **direkta orsaker till normbrytande beteende**, och den rymmer sex faktorer. Samma sorts faktorer i vuxen ålder heter bara **direkta orsaker**, vilket vi återkommer till i avsnitt 9 (om livssituationen och brottsbenägenheten).

De direkta orsakerna är modellens mest avgörande faktorer. Det är bara här, hos individen själv, som en normbrytande eller brottslig handling kan orsakas, medan allt annat i modellen, omgivningen, händelserna och situationen, verkar via eller genom dem. Just därför är modellens grundregel att minst en direkt orsak måste finnas för att en handling ska ske, och ju fler och starkare de är, desto högre är risken.

Bristande självkontroll och impulsivitet. Handlingen sker innan bromsen hinner ta. Barnet slår, tar eller säger något utan reflektion och tanke.

Svårigheter med känsloreglering. Starka känslor, framför allt frustration och ilska, tar över och urladdas i normbrytande handling. Skillnaden mot självkontroll är att det inte är impulsen i sig utan *känslostormen* som river spärrarna.

Oräddhet/rishtagande. Den svaga rädslobromsen. Barnet avskräcks inte av fara, konsekvenser eller vuxnas missnöje, och kan aktivt söka spänningen i det förbjudna och riskfyllda.

Brist i empatisk förmåga. Andras obehag bromsar inte. De flesta barn hejdar sig när kamraten gråter, eftersom det känns. Ett barn med svagare empatisk förmåga saknar en av de starkaste naturliga spärrarna mot att sära och skada andra.

Bristande sociala förmågor. Barnet har inte förmågan att nå sina mål på socialt accepterade sätt, alltså att hävda sig, förhandla, läsa av andra och ta plats i lek. Barnet når istället de här sakerna på de vägar som återstår, de mer normbrytande och destruktiva sätten.

Kriminell moral och attityd (även normbrytande moral och attityd). Den sjätte direkta orsaksfaktorn är av ett annat slag än de fem första. Det är en inlärd föreställning om att regler inte gäller, inte gäller *mig*, eller är till för de dumma, att ta för sig är smart och att åka fast är det enda misslyckandet. Här handlar det inte om en förmåga som brister utan om en **orientering**, en inre kompass som pekar i normbrytande, brottslig riktning.

Skillnaden mellan de två sorterna är värd att lägga på minnet, för den återkommer i allt praktiskt arbete. **Förmågebrister sänker förmågan att avstå** (kan inte hålla tillbaka), och **orienteringen höjer villigheten** (vill, eller ser inget skäl att låta bli). Ett barn kan ha den ena sorten, den andra eller båda, och vilken kombination det är formar både *vilket slags* normbrytande som kommer och *vilken insats* som hjälper. Normbrytande handlingar som sker impulsivt möts med färdighetsträning och situationsanpassning, medan en framväxande normbrytande moral möts med arbete med värderingar, förebilder och innehållet i det barnet lär sig. Helt olika saker, alltså.

Mot de direkta orsakerna står kategorin **direkta motverkande faktorer**, i modellen också kallade skyddsfaktorer, och i fortsättningen kort kallat motverkare: **god självkontroll, god känsloreglering, prosociala förmågor och prosocial moral och attityd**. De är inte bara

frånvaro av problem utan aktiva bromsar och positiva byggstenar. De gör mer än att dra ifrån risk, för de kan verka skyddande i sig och de kan *buffra*, det vill säga dämpa effekterna av omgivningen och av de försvårande faktorerna och orsaksfaktorerna. Ett barn med stark känsloreglering klarar en kaotisk hemsituation bättre, och ett barn med prosocial moral står bättre emot en normbrytande kamratkrets.

🔍 **Fördjupning: nödvändighetsregeln.** Här finns modellens mest precisa orsakspåstående, det som gör den vetenskapligt prövbar: **för att en normbrytande, brottslig handling ska ske måste minst en direkt orsak finnas hos individen.** Lägg märke till konstruktionen. Ingen *enskild* faktor är nödvändig, för det räcker med en, vilken som helst i klassen, och en enda kan räcka. Men **noll** direkta orsaker betyder ingen normbrytande handling. Hur svår livssituationen än är: fattigdom, arbetslöshet och dåligt umgänge gör ingen till brottsling om det inte finns någon direkt orsak hos individen att förstärka. Och hur mycket alkohol, ilska eller stress som än finns i stunden: tillfälliga tillstånd *utlöser och förstärker* det som finns, men kan aldrig *ersätta* det. Orsakssidan kan däremot vara mycket liten utan att vara noll. När situationen gör regelbrottet till den enda framkomliga vägen ligger nästan hela förklaringen i situationen, och åtgärder som bara riktas mot individen träffar då fel.

Varför så strängt? Därför att alternativet inte klarar en enkel observation. Miljontals människor är berusade varje helg, och alla människor blir arga och stressade. Ändå begår bara en liten del brott i de tillstånden, och den delen är förutsägbar utifrån sina egenskaper i nyktert och lugnt tillstånd. Ett tillstånd som nästan alla har kan inte förklara varför bara vissa slår. Ruset sänker tröskeln, men en sänkt tröskel släpper bara fram det som finns bakom den.

Regeln har ett enda, snävt undantag: när individens normala **agens**, alltså förmågan att handla som sig själv, är satt ur spel. Tre sådana lägen finns: tvång och allvarlig påtryckning (någon tvingas begå brott under hot), att individen inte förstår att handlingen är brottslig, och akuta episoder av allvarlig psykisk sjukdom. Där, och bara där, kan tillståndet ensamt bära förklaringen, eftersom den normbrytande handlingen då inte längre uttrycker individens egna egenskaper. Gränsen går vid agensens bevarande och inte vid substansen: ett vanligt rus ändrar inte regeln, medan ett patologiskt rus med total omdömesförlust kan bedömas som agensbrytande.

Tillbaka till de två vägarna: så utvecklas de, och så vänder de

Nu kan vi knyta ihop socialisationen, utifrån och in. **Omgivningsfaktorerna** på de fyra arenorna, och de **negativa händelser** som drabbar barnet. **Inläringen** är mekanismen som omsätter erfarenheterna av omgivningen till egenskaper hos individen. De **försvårande eller underlättande faktorerna** avgör hur brant vägen är, alltså hur mycket friktion eller draghjälp inläringen får. Resultatet avsätts i de **direkta orsakerna eller de direkta motverkande faktorerna**, alltså det som orsakar och det som bromsar, som i sin tur uttrycks i beteende: den **normbrytande eller prosociala utvecklingsvägen**.

Och så konsekvensåterkopplingen, en sista gång, för den är socialisationens verkliga slutpoäng: **vägen föder sina egna orsaker**. Ett normbrott som lönar sig förstärker den direkta orsaken bakom det och övar upp färdigheten för nästa gång. Men exakt samma mekanism är förändringens verktyg. Forskningen är entydig om att barn kan lämna den normbrytande vägen. Det sker hela tiden, när något i omgivningen förändras: en förälder som får stöd och orkar igen, en lärare som bygger relation i stället för att tillrättavisa, en fritidsledare som ger barnet en plats att lyckas på, en

kamratkrets som byts. Då minskar de direkta orsakerna, motverkarna växer, och samma återkoppling som byggde problemet börjar montera ned det.

💡 Vad går att göra under uppväxten? Här finns modellens största förebyggande yta, och huvudmålet är enkelt att säga: att de direkta orsakerna, och det faktiska normbrytande beteendet, aldrig hinner utvecklas och fästa. Två saker gör det.

Påverka de direkta orsakerna innan de fäster. De direkta orsakerna, alltså bristande självkontroll, svårigheter med känsloreglering, bristande empati och framväxande normbrytande attityder och moral, går att påverka på två vägar samtidigt: direkt riktat till den unge, med färdighetsträning och stöd, och via miljön, alltså föräldraskap, förskola, skola, umgänge och fritid som formar dem. Fånga också ett upprepat normbrytande beteende tidigt, eftersom det i sig är en av de starkaste riskfaktorerna för fortsatt sådant beteende, men möt det utan att göra barnet till sitt beteende.

Stärk och upprätthåll det prosociala. Förebyggande är inte bara att bromsa. Utveckla och håll vid liv det prosociala beteendet och dess direkta faktorer, alltså motverkarna: självkontroll, känsloreglering, prosociala färdigheter och prosocial moral, som alla går att träna. Se till att varje barn har positiva omgivningsfaktorer, alltså effektivt föräldraskap, bra förskole- och skolmiljöer, prosociala umgängen och vuxenledda fritidsaktiviteter, och att prosocialt beteende faktiskt lönar sig upplevt ur barnets perspektiv. Ett starkt prosocialt liv konkurrerar ut det normbrytande.

Främst berörda: föräldrar, förskola, skola, fritidssektor, socialtjänst, barn- och ungdomspsykiatri, och kommunen som ser till att det prosociala utbudet finns och når alla.

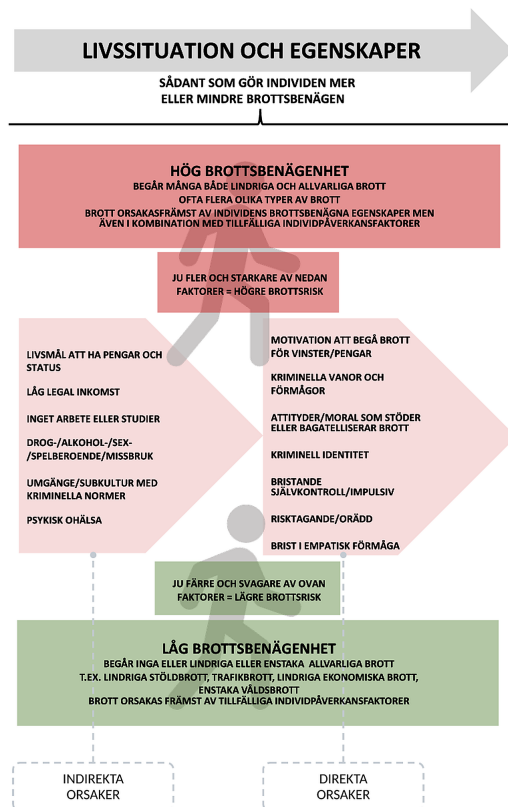
9. Livssituation och egenskaper, brottsbenägenhet

från de sena ungdomsåren och framåt

Modellens tredje del beskriver person-sidan hos den som håller på att lämna eller har lämnat uppväxten. Den första frågan är förstas när det är. Svaret är **funktionellt och inte kronologiskt**. Delen aktiveras **gradvis från de sena ungdomsåren**, i takt med att individen får en *egen* livssituation, alltså egen försörjning, sysselsättning, boende och egna umgängesval, och den är fullt tillämplig i ung vuxen ålder. Ingenting händer i orsakskedjan på en artonårsdag. En sextonåring som lämnat skolan och försörjer sig själv har delar av livssituationen aktiva, medan den hemmaboende studenten på tjugotvå knappt har någon. Gränsen kan till och med **tidigareläggas**, eftersom nätverksinvolvering ger egen inkomst, ett eget slags arbete och en egen subkultur redan i tidiga tonår. Det är ett av skälen till att nätverksinvolvering är så farlig (avsnitt 15 (om nätverks- och gängkriminalitet)). Delen består av två lager.

De direkta orsakerna i befäst form. Samma slags orsaker som under uppväxten, nu alltmer befästa och kompletterade med brottspecifika: motivation att begå brott för vinster och pengar, kriminella vanor och förmågor (nu fullt uppövade färdigheter), attityder och moral som stödjer eller bagatelliserar brott, **kriminell identitet** (att begå brott och att stå utanför det vanliga samhället har blivit en del av självbilden, vilket är något mer och trögare än en attityd), bristande självkontroll och impulsivitet, oräddhet och risktagande, samt brist i empatisk förmåga. Lagg märke till kontinuiteten. Det är i allt väsentligt samma lista som i barndomen, i mognare form. Förklaringen byter inte teori halvvägs genom livet, utan följer samma orsaker genom åldrarna.

De indirekta orsakerna i livssituationen. Runt egenskaperna som utgör direkta orsaker finns vuxenlivets förhållanden: livsmål inriktade på pengar och status, låg legal inkomst, inget arbete eller studier, missbruk eller beroende (alkohol, droger, spel), umgänge eller subkultur med kriminella normer, och psykisk ohälsa. De här förhållandena knuffar ingen över kanten på egen hand, men de förstärker, sätter igång och vidmakthåller de direkta orsaker som finns. Ett missbruk skapar ett ständigt pengabehov som ger den kriminella motivationen bränsle. Ett kriminellt umgänge håller attityderna vid liv och förser vanorna med tillfällen. Arbetslöshet tar bort både inkomst, struktur och en prosocial identitet att luta sig mot.

🔍 **Fördjupning: inläringen upphör inte med uppväxten.** Socialisationsdelen beskriver uppväxten, och en läsare kan då undra hur modellen förklarar att också vuxna förändras. Svaret är att inläringen har en vuxenmotsvarighet på två vägar. Den första ligger i livssituationsdelen: ett umgänge eller en subkultur med kriminella normer lär in på samma sätt som barndomens arenor, genom möjligheter, engagemang, förmågor och förstärkning. Den andra är konsekvensåterkopplingen, som saknar åldersgräns: varje normbrytande handling vars konsekvenser upplevs som en vinst flyttar utvecklingen en liten bit, i alla åldrar.

Vuxenförändring är alltså ingen lucka i modellen, utan följer av de här två vägarna. Det är också därför förändring är möjlig hela livet, eftersom den som byter umgänge, och den vars normbrytande handlingar slutar löna sig, möter samma inläring fast åt andra hållet.

Brottsbenägenhet är modellens samlingsnamn på helheten: egenskaperna, skalade av livssituationen. Begreppet är värt en egen utläggning, för det missförstås lätt. Brottbenägenhet är ett **index**, alltså en summering av hur många och hur starka orsaksfaktorer en individ bär just nu. Det är inte en inre kraft, ingen läggning och ingen människotyp. Begreppet gäller dessutom i alla åldrar: ett barn har **låg** brottbenägenhet, inte ingen. Det som tillkommer från de sena ungdomsåren är att livssituationen börjar skala egenskaperna, och att orsakerna kan anta befästa former. Två individer kan ha samma brottbenägenhet, hög eller låg, av helt olika skäl, alltså genom olika kombinationer av orsaker, och de behöver då olika insatser. Och eftersom flera av orsakerna är föränderliga (missbruk kan behandlas, umgänge kan bytas, arbete kan ordnas, attityder kan bearbetas) är brottbenägenheten föränderlig också.

Med det på plats kan modellen förklara något ytterligare: **både** att en liten grupp begår väldigt många brott **och** att majoriteten av människor ibland begår enstaka. De två sakerna ser ut att motsäga varandra, men de faller ut ur en och samma modell.

Vid hög brottbenägenhet bär individen ofta flera direkta orsaker, förstärkta av indirekta. Då räcker små situationella anledningar, som en olåst dörr, en upplevd förolämpning eller ett erbjudande, och brott begås oftare, i fler slags situationer och av fler slag. Här finns också förklaringen till att en och samma modell kan förklara **alla typer av brott**: det är *kombinationen* av direkta orsaker som formar *vilket slags* brott det blir. Bristande självkontroll tillsammans med oräddhet ger typiskt impulsiva, reaktiva våldshandlingar. Kriminell motivation tillsammans med uppödade vanor och en kriminell identitet ger planerade vinningsbrott. Empatibrist tillsammans med brottsstödjande moral ger kyligt utnyttjande brott, som bedrägerier mot äldre. Olika kombinationer ger olika brottsformer, inom samma modell. Dessutom väntar individen sällan på situationerna, utan **söker och skapar** dem, via umgänget, vanorna och identiteten. Den som umgås där hälare finns, och ser sig som någon som gör affärer, hittar tillfällena själv.

Vid låg brottbenägenhet är de direkta orsakerna få och svaga. Då krävs mycket av situationen, alltså starka tillfälliga tillstånd och gynnsamma omständigheter samtidigt, för att ett brott ska ske, och brottet blir då oftast lindrigare: en skattefifflande deklaration, en stöld på jobbet under privatekonomisk press, ett slagsmål efter en lång kväll. Att även individer med låg brottbenägenhet begår brott är alltså inget undantag från modellen. Det är både personen och situationen som samverkar, med en tung situationssida.

🔍 **Fördjupning: hur faktorerna räknas samman.** I modellen preciseras hur orsakerna samverkar, i tre

regler.

Inom de direkta orsakerna: addition. Ju fler och starkare direkta orsaker, desto större orsakskraft. Varje enskild faktor är för sig ganska svag, så det är ackumuleringen som gör skillnad. I en svensk studie steg sannolikheten för senare våldsdömd från cirka 4 procent hos unga utan riskfaktorer till cirka 23 procent hos dem med tre riskfaktorer. Det är långt ifrån någon determinism, eftersom de flesta med tre riskfaktorer klarade sig, men det är en flerfaldig ökning.

Mellan direkta och indirekta orsaker: multiplikation. De indirekta *skalar* de direkta, alltså förstärker det som finns. Därför räcker indirekta orsaker aldrig ensamma: finns ingen direkt orsak att förstärka blir produkten noll, hur svår livssituationen än är. Vore relationen i stället additiv skulle en tillräckligt svår livssituation ensam kunna summera ihop till hög brottsbenägenhet, vilket uttryckligen inte gäller i modellen. Det stämmer också med vad man ser: de flesta fattiga, arbetslösa och psykiskt sjuka begår aldrig brott.

Skydden räknas på två sätt. Vissa skyddsfaktorer är helt enkelt den positiva änden av samma dimension som en direkt orsak. God självkontroll och bristande självkontroll är samma axel och räknas en gång, inte som en risk plus ett skydd. Andra skydd är fristående, som prosociala förmågor, prosocial moral och stödjande relationer, och verkar dels direkt i egen rätt, dels *buffrande*, alltså dämpande på effekten av de risker som finns, ofta som mest just där risken är hög.

💡 **Vad går att göra åt livssituationen och egenskaperna?** Hos unga vuxna och vuxna är de indirekta orsakerna ofta den mest åtkomliga angreppspunkten: missbruksbehandling, vägar till arbete och studier, försörjning och bostad, och stöd att lämna kriminella umgängen och miljöer. Allt det tar bort förstärkningen av de direkta orsakerna och öppnar prosociala alternativ, och arbete och sysselsättning är inte bara inkomst utan också struktur, sammanhang och en identitet att luta sig mot.

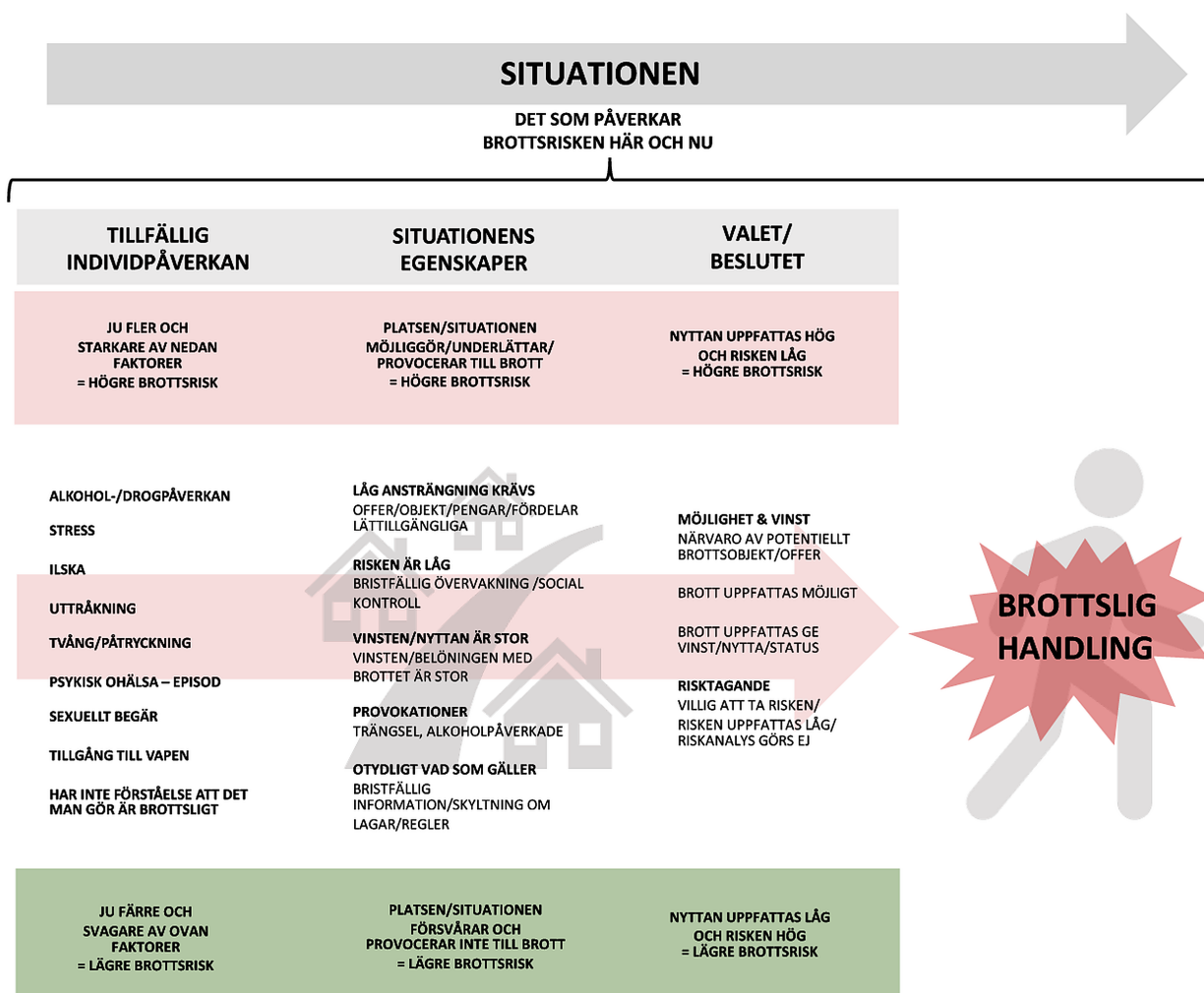
De direkta orsakerna nås med strukturerade, färdighetsbyggande program för impulskontroll, problemlösning och attityder. Samma positiva princip som i uppväxten gäller: det räcker inte att montera ned det som orsakar, för det måste finnas något att gå till.

Främst berörda: socialtjänst, kommunens arbetsmarknads- och vuxenverksamheter, beroendevården och övriga vården, kriminalvården.

10. Situationen, det som påverkar brottsrisken här och nu

Ingen normbrytande eller brottslig handling begås av en egenskap. Egenskaper är benägenheter, men den normbrytande handlingen sker alltid i en konkret situation, på en plats, i ett ögonblick. Modellens fjärde del beskriver vad i situationen som påverkar brottsrisken här och nu. Den består av tre delar: tillstånd i individen, egenskaper hos platsen, och själva valet.

Den första delen heter **tillfällig individpåverkan** och rymmer tillstånd i individen just i stunden, som tillfälligt förändrar omdöme, impulser eller motivation: alkohol- och drogpåverkan (den enskilt viktigaste, eftersom en betydande andel av våldshandlingar sker under påverkan), stress, ilska, uttråkning, tvång eller påtryckning från andra, en akut episod av psykisk ohälsa, sexuellt begär, tillgång till vapen (vapnet ändrar vad som är möjligt och hur en konflikt kan sluta), samt bristande förståelse för att handlingen är brottslig. Lägga märke till ordet **tillfällig**. Det handlar om tillstånd, inte egenskaper. Ilskan i stunden är något annat än ett ilsket temperament. De hålls isär i modellen, och de bör hållas isär också i bedömningar av barn och vuxna.

Precis som de andra orsakerna räknas de tillfälliga tillstånden samman. Ju fler och ju starkare de är samtidigt, desto större blir den tillfälliga orsakskraften i stunden. En individ som är berusad *och* arg *och* stressad på samma gång är i ett långt farligare läge än den som bär bara ett av tillstånden.

Det är ofta just de här tillfälliga tillstånden som förklarar varför även en individ med *låg* brottsbenägenhet ibland begår brott: i ett tillräckligt olyckligt ögonblick kan de tillfälligt lyfta risken så mycket att en handling sker. Och en individ med *hög* brottsbenägenhet som dessutom hamnar i ett sådant tillstånd befinner sig i en situation med mycket hög risk.

Q Fördjupning: medhavad eller platsskapad påverkan. Ett tillfälligt tillstånd kan individen ha med sig in i situationen (*medhavad*), eller platsen framkalla på plats (*platsskapad*). En medhavad berusning kommer med individen och går bara att möta med annat stöd, medan en platsskapad berusning är något platsen producerar och kan sluta producera. Ett konkret exempel: en ung person som kommer till festen redan berusad och uppretad efter ett gräl hemma bär med sig ett *medhavad* tillstånd, medan krogen som skänker i för mycket och packar in för många i trängsel *skapar* tillståndet på plats. Skillnaden pekar ut var åtgärden ligger. Har en medhavad faktor dessutom en identifierbar avsändare, till exempel den som langat eller pressat fram handlingen, ligger en del av åtgärden hos avsändaren. Distinktionen gäller hela modellen och inte bara ruset, och samma tillstånd kan därför kräva olika svar beroende på var det uppstod.

Den andra delen heter **situationens egenskaper** och är vad platsen och läget erbjuder den som är benägen: att **låg ansträngning krävs** (stöldgods, offer eller fördelar är lättillgängliga och oskyddade), att **risken är låg** (bristfällig övervakning och social kontroll, ingen ser, ingen ingriper, inga vittnen), att **vinsten är stor, provokationer och trängsel** (trånga, högljudda miljöer med alkohol och friktion, där krogkön är ett klassiskt exempel), och **otydlighet om vad som gäller** (oklara regler, obefintlig skyltning, normlöshet på platsen). Faktorerna går att känna igen i vardagen: samma stad och samma människor, men olika brottsrisk beroende på hur en plats är utformad, hur väl den är upplyst, hur många som rör sig där och hur tydligt det är att någon ser och bryr sig.

Den tredje delen heter **valet eller beslutet** och är punkten där person och situation vägs samman och tippar över i normbrytande, brottslig handling eller inte. Det som vägs är fyra bedömningar. Finns en möjlighet, alltså ett brottsobjekt eller möjligt offer i närheten? Uppfattas brottet som genomförbart? Uppfattas det som lönsamt, i vinst, nytta eller status? Och hur hanteras risken?

Här skiljer sig Brott förklarar från många andra teorier. I stället för att beskriva brottsbeslutet som *en sak*, en mer eller mindre rationell kalkyl, finns i modellen **tre olika valprocesser**.

Det övervägda valet. Individen väger nytta mot risk och bedömer att det lönar sig. Det är kalkylens väg, och den gäller planerade stölder, bedrägerier och organiserad brottslighet. Här, och egentligen bara här, fungerar samhällets klassiska motdrag, eftersom höjd upptäcktsrisk och kännbara konsekvenser förändrar kalkylen.

Rishtagandet. Individen ser risken, den är känd och upplevs verklig, men accepterar den ändå. Det är värt det. Här hjälper det föga att informera om risker, eftersom individen redan känner till dem. Det som kan påverka är vad som står på spel i individens liv i övrigt, för den som har mycket att förlora tar färre risker.

Det impulsiva valet. Ingen riskanalys görs över huvud taget, utan den normbrytande, brottsliga handlingen kommer före tanken, utlöst av impuls eller affekt i stunden. En stor del av normbrytande beteenden i tidig barndom och våldsbrotten i äldre åldrar, särskilt de alkoholrelaterade, hör hit. Här biter inte avskräckning eftersom den som inte tänker efter inte nås av straffhot i ögonblicket. Det som hjälper är i stället att arbeta med individen i förväg, med självkontroll och känsloreglering, och med situationerna, alltså färre provokationer, mindre alkohol och mer närvaro.

Tredelningen är praktiskt viktig. Debatten om brottsbekämpning handlar ofta om strängare straff, men straffskärpningar når i huvudsak den första valprocessen, och forskningen visar dessutom att det är upptäcktsrisken snarare än straffens stränghet som avskräcker även där. Den som vill förebygga hela brottsligheten måste arbeta med alla tre processerna, och de kräver olika verktyg.

 Vad går att göra åt situationerna? Åtgärder i situationen ger snabbast resultat, eftersom de verkar direkt och inte pekar ut någon individ. Minska tillfällena (belysning, sikt, lås, värdesaker ur sikte, vuxennärvaro där det händer), minska provokationerna och trängseln (kömiljöer, stökiga miljöer, alkoholtäta miljöer) och öka tydligheten om vad som gäller. Arbeta också med de tillfälliga tillstånden där de uppstår: ansvarsfull alkoholservering, tidiga ingripanden mot vapenbärande, stöd i akuta kriser.

Kom ihåg räckvidden: miljöåtgärder når främst det övervägda valet, och de ska kombineras med arbetet på personsidan i stället för att ersätta det.

Främst berörda: bostads- och fastighetsbolag, kommunens planering och drift, polis, krögare och handel, samt skolans och fritidsverksamheternas vardagsmiljöer.

11. Konsekvenserna, hur de upplevs påverkar vad

som händer sedan

Efter den normbrytande handlingen kommer konsekvenserna, och modellens femte del innehåller en precisering som förändrar hur man bör tänka om både uppfostran och påföljder: det är inte de *objektiva* konsekvenserna som verkar in i framtiden, utan de **subjektivt upplevda**. Det spelar ingen roll vad omvärlden tycker att ett normbrott borde ha kostat. Det som styr inlärningen är vad individen själv upplever efteråt.

Upplevs konsekvenserna som positiva, alltså att fördelar vanns, status steg, pengar kom in eller att man klarade sig, fungerar de som **förstärkning**. Beteendet fastnar och blir mer sannolikt nästa gång. Varje lyckad normbrytande eller brottslig handling är en lektion. Så utvecklas kriminella vanor, inte genom beslut utan genom upprepade förstärkning, precis som alla andra vanor.

Upplevs konsekvenserna som negativa, alltså ångest, stress, omgivningens reaktioner, straff eller stämpling, fungerar de som **bestraffning** och beteendet dämpas. Lägg märke till att flera av de mest kännbara negativa konsekvenserna är sociala och inre snarare än formella. Skammen inför någon vars respekt man vill ha kan väga tyngre än böter.

Två följdinsikter förtjänar att lyftas fram. Båda påverkar hur man bör tänka om beröm, tillsägelser och påföljder.

Den första: samma yttre konsekvens kan ge motsatta lärdomar hos olika individer. En natt i arresten kan vara en omskakande väckarklocka för en tonåring och en statushöjande merit i en annan tonårings umgänge. Det är upplevelsen som lär, inte åtgärden. Den som utformar konsekvenser, alltså föräldrar, skola och rättsväsende, måste därför fråga sig hur konsekvensen kommer att *upplevas och användas* av just den här individen, i just det här sammanhanget.

Konsekvenserna **påverkar** sannolikheten, de **avgör** den inte. En förstärkt normbrytande handling hos ett barn med starka motverkare och prosociala sammanhang leder ändå oftast ingenstans. Konsekvensåterkopplingen är en kraft bland flera i kedjan, inte en dom.

Den andra: stämplingen. En konsekvens är så viktig och så speciell att den behöver ett eget avsnitt här. Stämpling betyder att omgivningens reaktion förvandlas från en reaktion på en *handling* till en etikett på en *individ*: den besvärliga, en som ljugar och stjälar, värstingen, den som man ser i registret att hon är dömd för brott. Stämplingen kan upplevas negativt och kan ändå leda till *mer* normbrytande handlingar. Mekanismen går i tre steg. Omgivningens bild riskerar att bli individens självbild, särskilt hos barn, vars självbild är under utveckling. Etiketten kan få kamrater och sammanhang att dra sig undan, så att de prosociala miljöerna stängs, alltså just de miljöer som

skulle ha utvecklat de positiva motverkande krafterna. Och till slut kan individen börja bete sig i enlighet med bilden, som därmed blir sann i efterhand. En självuppfyllande profetia.

Det gör stämplingen unik i modellen, eftersom den till stor del är **vuxenvärldens och samhällets eget bidrag till konsekvensåterkopplingen**. Vi råder inte över alla orsaksfaktorer, men hur vi reagerar på barns och ungas normbrott råder vi helt över. Forskningen ger också hopp åt andra hållet: stämplingsspiraler kan brytas, bland annat genom miljöbyten och genom att medvetet skilja handling från person i allt bemötande.

 Vad går att göra åt konsekvenserna? Konsekvensåterkopplingen är påverkbar i båda ändar. Se till att normbrott inte lönar sig upplevt, där en snabb, lugn och förutsägbar reaktion väger tyngre än en sträng, och upptäcktsrisk väger tyngre än straffskärpning. Se, minst lika viktigt, till att prosociala beteenden lönar sig: uppmärksamhet, erkännande och status för rätt saker, i hemmet, klassrummet och laget.

Skilj alltid handling från person i varje reaktion, för det förebygger stämpling och kostar ingenting. Ge också vägar tillbaka: den som gjort fel behöver en möjlighet att återupprättas i gruppen, annars gör etiketten jobbet åt fel håll.

Främst berörda: alla vuxna kring barnet, alltså föräldrar, förskola, skola och fritidsledare, samt socialtjänst och rättsväsende i valet av reaktioner.

12. Orsakerna i olika åldrar

Orsaksbilden är inte densamma genom livet. Det är en av modellens mest praktiskt användbara poänger, eftersom det betyder att både uppmärksamheten och insatserna måste **matcha åldersperioden**. En insats som är utmärkt i en period kan vara verkningslös i en annan.

En sak gäller ändå i alla åldrar, och den är lätt att tappa bort. **De direkta orsakerna är nödvändiga och ligger närmast handlingen i varje ålder.** Enligt Brott förklarat krävs minst en direkt orsak för att en normbrytande eller brottslig handling ska ske, oavsett ålder. Det som förändras genom livet är inte att de direkta orsakerna kopplas bort och ersätts av något annat, utan att fler saker kommer till: först socialisationens omgivning, senare den egna livssituationen och de tillfälliga faktorerna i stunden. Det är alltså aldrig fråga om att först arbeta med direkta orsaker och sedan gå över till annat. De direkta orsakerna finns med hela vägen.

I modellen delas livet in i fem perioder. För varje period gäller att modellens delar **väger olika tungt**, att olika faktorer är olika mycket i spel, och att det som ger mest effekt att arbeta med skiljer sig åt. Nedan följer perioderna med det som är praktiskt viktigast i var och en: vad som väger tyngst, vad man kan se, och vad som ger mest effekt att arbeta med.

Tidig barndom, ca 0 till 5 år

Vad som väger tyngst. Arvet och den första socialisationen, alltså familjen och förskolan. Grunden läggs, både i risk och i skydd. Den dubbelriktade påverkan är särskilt påtaglig här: barnets temperament formar de vuxnas reaktioner, och de vuxnas reaktioner formar barnet. De sammansatta direkta orsakerna, alltså kriminell moral och attityd, kriminell identitet och kriminella vanor, är inte aktuella i den här åldern, eftersom de enligt modellen förutsätter en mognad och en erfarenhet som ännu inte finns. Däremot är de tidigaste direkta orsakerna viktiga redan nu: bristande självkontroll, svårigheter med känsloreglering, oräddhet och svaga tidiga sociala förmågor.

Vad man kan se. Utgångslägen, tidiga svårigheter: barn som har påfallande svårt att hejda impulser eller lugna ner sig, barn som är märkbart orädda, barn med språklig försening. Det som ska väcka uppmärksamhet är mönster som är frekventa och breda, alltså återkommande och i många olika situationer, inte enstaka utbrott, eftersom utbrott hör till åldern.

Vad som sannolikt ger mest effekt. Insatser gör sannolikt större skillnad här än i någon annan period, och verktygen är vardagliga: föräldrastöd, förskolans kvalitet och medveten träning av de förmågor som ska bli motverkare, alltså självkontroll, känsloreglering och sociala förmågor. Att stärka de förmågorna är att arbeta direkt med de tidigaste direkta orsakerna, innan de hinner fästa. Samtidigt gäller en viktig återhållsamhet. Tidiga beteendeproblem är delvis normala, och de flesta barn med tidiga problem utvecklar inga senare. Enskild riskbedömning i den här åldern ska därför inte överdrivas, och mest lämpligt i den här åldern är ofta stöd i vardagen och inte utpekande insatser.

Sen barndom, ca 6 till 12 år

Vad som väger tyngst. Tyngdpunkten flyttas mot skolan, kamraterna och bostadsområdet, men de direkta orsakerna är fortfarande det som ligger närmast en normbrytande handling. Perioden är ett kritiskt fönster, eftersom flera direkta orsaker **börjar fästa** men ännu inte är befästa.

Bristande självkontroll börjar stabiliseras, brist i empatisk förmåga kan etableras, och nu kan också de första kriminella attityderna bli närvarande, alltså tankesätt som rättfärdigar regelbrott. Enligt modellen är sen barndom den tidigaste ålder där kriminell moral och attityd över huvud taget räknas som en direkt orsak.

Vad man kan se. Sjunkande skolanknytning och skolresultat, kamratsvårigheter och utfrysning, och de första tecknen på attityder som ursäktar regelbrott. Ju fler av de här tecknen som uppträder samtidigt och håller i sig över tid, desto mer talar de för att direkta orsaker håller på att fästa, snarare än för en tillfällig svacka.

Vad som sannolikt ger mest effekt. Skolanknytningen är en viktig skyddsfaktor i den här åldern, och den går att påverka. Att göra skolan begriplig och möjlig att lyckas i, att arbeta med kamratklimatet och att stötta föräldrarna är förebyggande arbete i modellens mening, även när ingen kallar det så. Men lika viktigt är att arbeta med de direkta orsakerna medan de ännu är rörliga: träning av självkontroll och känsloreglering, och att tidigt möta attityder som ursäktar regelbrott, innan de hinner bli en fast del av hur barnet tänker.

Tonåren, ca 13 till 18 år

Vad som väger tyngst. Tyngdpunkten skiftar dramatiskt mot kamratgruppen, bostadsområdet och situationen, och både personen och situationen framträder som tydligast. Bostadsområdet och umgänget väger tyngre nu än i sen barndom, eftersom den unge rör sig friare och tillbringar mer tid utanför hemmet. Samtidigt är flera direkta orsaker aktiva på en gång: bristande självkontroll, oräddhet och risktagande, brist i empatisk förmåga, och kriminell moral och attityd. Hos en del börjar dessutom en kriminell identitet och kriminella vanor ta form, alltså de direkta orsaker som modellen räknar som möjliga först från tonåren. I princip hela listan av försvårande och underlättande faktorer är aktuell, inklusive alkohol- och drogmisbruk, som ofta debuterar nu.

Den viktigaste uppgiften i den här perioden är att skilja två fall åt. För en liten grupp *befästs* de direkta orsakerna till en bana. För en betydligt större grupp är den normbrytande handlingen situationsbunden och övergående. Att blanda ihop de två grupperna är det vanligaste felet som görs i tonårsåldern, och det görs i båda riktningarna: att larma för den övergående gruppen och att slå sig till ro för den lilla gruppen där mycket samlas.

Vad man kan se. Skillnaden mellan grupperna ligger inte i den enskilda händelsen utan i mönstret. Det som pekar mot en bana som befästs är **tidig debut** (problem redan före tio års ålder), **bredd** (normbrytande handlingar i många situationer och av flera slag), **frekvens och varaktighet**, samt **ackumulering** av orsaksfaktorer på flera arenor samtidigt. Det som pekar mot en övergående brottslighet är sen debut, tydlig situationsbundenhet (fester, kamratgäng, alkohol), och att skydden i övrigt är intakta: fungerande skolgång, prosociala intressen, engagerade föräldrar.

Vad som sannolikt ger mest effekt. Umgänget, sammanhangen och skolanknytningen, plus arbetet med situationerna (kvällar, alkohol, platser). Men för den lilla grupp där direkta orsaker håller på att befästa räcker inte det: där behövs också ett riktat arbete med själva de direkta orsakerna, alltså impuls kontroll, attityder och den framväxande kriminella identiteten. Och mycket avgörs av vad vuxenvärlden gör vid det första normbrottet: lugnt, tydligt, utan stämpling och utan överinsatser för den stora gruppen, och intensivt och uthålligt för den lilla gruppen där tidig debut, bredd och ackumulering finns.

Ung vuxen ålder, ca 19 till 29 år

Vad som väger tyngst. Tyngdpunkten förskjuts till livssituationen och egenskaperna. Nu aktiveras för fullt de sammansatta direkta orsakerna, alltså motivation att begå brott för vinning, kriminella vanor och förmågor och kriminell identitet, tillsammans med den självkontroll, orädsla och empatibrist som byggts under uppväxten. Samtidigt kommer de indirekta orsakerna in på allvar, alltså sådant i livssituationen som förstärker och vidmakthåller de direkta orsakerna: brist på arbete och försörjning, missbruk, och ett umgänge med kriminella normer. Partnervalet blir en viktig omgivningsfaktor. Det som ger mest effekt är inte längre att påverka socialisationen, utan att förändra livssituationen och att arbeta med de direkta orsakerna.

Vad man kan se. Tre olika förlopp samtidigt, och modellen förklarar dem med olika orsaksp profiler. För de flesta *avatar* brottsligheten kraftigt. Hos dem har de direkta orsakerna aldrig befästs, och när tonårens situationer försvinner finns lite kvar som orsakar brott. För en mindre grupp etableras en livsbana. Hos dem har flera direkta orsaker befästs, och de förstärks nu av livssituationen. Och hos en tredje och ofta förbisedd grupp *startar* nya brottsbanor först nu, när en förändrad livssituation, till exempel missbruk, ekonomisk press eller ett nytt umgänge, väcker direkta orsaker som tidigare varit svaga.

Om vägen ut ur normbrytande, brottsligt beteende. Den ser olika ut för olika individer, alltså olika orsaksvägar till samma beteende igen, och de vanliga bindningshändelserna som arbete och partner förklarar mindre än man ofta antar. Det som starkast skiljer dem som slutar från dem som fortsätter är **förändringstakten** i identitet, impuls kontroll och kamratval, alltså i just de mer direkta orsakerna. Praktiskt betyder det att arbete och relation hjälper mest när de kommer tillsammans med en förändring i hur individen ser på sig själv och vem hen umgås med.

Vad som sannolikt ger mest effekt. Livssituationens delar: missbruksbehandling, väg till arbete eller studier, försörjning och bostad, och stöd att lämna kriminella miljöer. Och, viktigast av allt, att i strukturerade program arbeta med de direkta orsakerna, alltså impuls kontroll, problemlösning och attityder.

Vuxen ålder, ca 30 år och uppåt

Vad som väger tyngst. Livssituationen och egenskaperna, nu i hög grad befästa. De direkta orsakerna är fortfarande det som orsakar brott, men hos vuxna är de oftast färdigutvecklade och relativt stabila. För de flesta är brottsligheten historia. För en mindre grupp är den en etablerad livsbana som vilar på befästa direkta orsaker och en förstärkande livssituation. Och hos en tredje grupp kan **helt nya orsakskedjor** börja utvecklas även nu, ibland efter decennier av tyst

ackumulering, när en förändrad livssituation väcker direkta orsaker som funnits latent. Brott uppstår aldrig ur tomma intet.

Vad man kan se, och varför det är svårt. Många av de allvarligaste vuxenbrotten, alltså partnervåld, dödligt relationsvåld och övergrepp mot barn, sker bakom stängda dörrar med minimal insyn. Här finns dessutom en poäng som förklarar mycket av förvåningen efteråt: de direkta orsakerna kan vara **avgränsade till specifika livsområden**. En individ kan ha hög självkontroll på arbetet och låg i hemmet, eller intakt empati för bekanta och dämpad för främlingar. Det är därför många vuxna som begår brott i övrigt upplevs som laglydiga och skötsamma. De olika orsaksvägarna till samma beteende är också tydliga i den här åldern: två femtioåringar som dömts för samma brott kan ha helt olika orsaksprofiler, den ena med lång ackumulering sedan tonåren plus en förstärkande livssituation, den andra med en ingång så sent som vid fyrtiofem.

Vad som sannolikt ger mest effekt. Här behöver två saker hållas isär, eftersom de lätt låter motsägelsefulla men inte är det. Möjligheten att bygga bort orsaker innan de uppstår är som minst i den här åldern, eftersom det mesta redan är befast, och därför gör de **strukturella** åtgärderna ofta störst nytta: regelverk, kontrollsystem och riktade insatser mot partnervåld, ekonomisk brottslighet och organiserad brottslighet. Men för den som redan begått brott finns ändå en väg, och den går genom de direkta orsakerna. De är möjliga att förändra, och därför är individanpassad återfallsprevention enligt RBM-logiken det centrala: den riktas just mot de befästa direkta orsakerna hos den enskilde, alltså attityder, impuls kontroll, kriminell identitet och vanor (RBM beskrivs närmare i avsnitt 17). Att individens orsaker är svårare att bygga bort i förväg betyder alltså inte att de är omöjliga att påverka i efterhand.

Ålder-brott-kurvan: varför brott toppar i tonåren och sedan sjunker

Ett av kriminologins mest robusta fynd är **ålder-brott-kurvan**. Brottsligheten stiger brant i mitten av tonåren, toppar kring sena tonår och unga vuxenår, och sjunker sedan lika tydligt. Kurvans form är relativt stabil över kön, länder, kulturer, historiska perioder och brottstyper.

Förklaringen enligt Brott förklarar är att flera orsaksfaktorer tillfälligt och **ålders normalt** förhöjs samtidigt. Umgänget tar över som arena och statuskälla, risktagandet och spänningssökandet stiger av utvecklingsskäl, självkontrollen är inte färdigutvecklad (hjärnans frontallober, som bär självkontroll och konsekvenstänkande, når sin plåtå först omkring tjugofem års ålder), och identiteten söker sin form. Samtidigt minskar tillsynen och situationerna blir fler och mer brottsgynnande: kvällar, fester, alkohol, egna pengar och egen rörlighet.

Här finns en viktig precisering, som också är ett bra exempel på hur modellen fungerar. **Åldern i sig förklarar ingenting**. När forskare har prövat påståendet direkt, genom att räkna bort effekten av psykologisk mognad och sociala förhållanden, försvinner ålderns egen effekt på brottsligheten nästan helt. Mekanismen är till stor del normal personlighetsmognad: impulsivitet och sensationssökande minskar och självkontrollen ökar under tjugooårsåldern. Kurvan är alltså inte magi, utan **orsaksfaktorer som förändras**, och det är också därför den går att påverka.

Två praktiska slutsatser. Den första: en tonårings enstaka normbrytande handling är statistiskt väldigt vanlig och oftast övergående, för de allra flesta som debuterar i tonåren slutar av sig själva när vuxenlivets sammanhang tar vid. Rätt reaktion är lugn och tydlig, utan stämpling och utan överinsatser. Den andra: den mindre grupp vars normbrytande **började tidigt**, är **frekvent och brett** och vilar på **ackumulerade orsaksfaktorer** följer inte kurvan nedåt av sig själv. Det är skillnaden mellan tonårsbrottslighetens breda och övergående flod och den smala, ihållande fåran, och det är den senare som ska ha de kraftfulla insatserna.

En nyans om debutåldern. Tidig debut innebär större risk för att beteendet blir ihållande och allvarligt, och den lilla grupp som visar problem redan före tio års ålder står för merparten av det allvarliga senare. Men forskningen om utvecklingsvägar nyanserar bilden i två riktningar. Det är **persistensen och den totala riskmängden**, inte debutåldern ensam, som bär utfallet. Och debut i tonåren ska inte avfärdas som ofarlig, eftersom en del av de sent debuterande fortsätter.

💡 **Vad går att göra i olika åldrar?** Matcha insatsen mot åldersperioden, men tappa aldrig bort de direkta orsakerna: de ligger närmast handlingen i varje ålder och är oftast det som går att påverka. I tidig barndom föräldrastöd, förskolans kvalitet och träning av självkontroll, känsloreglering och sociala förmågor, utan utpekande. I sen barndom skolanknytning, skolframgång och kamratklimat, och tidigt arbete med självkontroll och attityder medan de ännu är rörliga. I tonåren umgänge, sammanhang och skolanknytning, plus situationsarbete och lugn vid enstaka förstagångsbrott, och riktat arbete med de direkta orsakerna för den lilla grupp där de håller på att befästa. I ung vuxen ålder livssituationens delar tillsammans med strukturerade program mot impulskontroll, problemlösning och attityder. I vuxen ålder strukturella åtgärder, och individanpassad återfallsprevention riktad mot de befästa direkta orsakerna. Låt tidig debut, bredd och ackumulering styra var kraften sätts in, inte åldern i sig.

Främst berörda: alla aktörer, i tur och ordning efter individens ålder.

13. Kön, samma modell men olika fördelning

Könsperspektivet i Brott förklarar handlar om två saker samtidigt, och båda är praktiskt viktiga. Det ena gäller vad som är gemensamt för flickor/kvinnor och pojkar/män, det andra vad som skiljer.

Det första: en och samma modell gäller båda könen. Ingen särskild förklaringsmodell behövs för flickor och kvinnor respektive pojkar och män. Samma orsaker, samma mekanismer och samma ackumuleringslogik.

Det andra: modellen förklarar ändå könsskillnaderna. Att normbrytande, brottsligt beteende är vanligare hos pojkar och män beror inte på könet i sig, utan på att modellens fem delar i medeltal ger något **olika fördelningar av orsaksfaktorer** mellan könen, och att de små skillnaderna **ackumuleras** genom uppväxten.

Överrepresentationen bland pojkar och män varierar starkt med typ av normbrott. Mönstret är robust över länder, tider och kulturer: könsskillnaden är störst för aggression och för de allvarligaste formerna, och minst för icke-aggressiva normbrott.

Var skillnaderna kommer in, del för del. Skillnaderna är små i varje enskild del, men de pekar åt samma håll. I *arvet* mognar frontalloberna i medeltal något långsammare hos pojkar, och ADHD är något vanligare. Skillnaderna syns redan vid ett till två års ålder, alltså före socialisationen, men de är små på individnivå och överlappningen mellan könen är stor. I *socialisationen* möts pojkar och flickor av subtilt olika förstärkning: fysiskt utagerande och tuffhet tolereras och belönas i medeltal mer hos pojkar, och aggression som konfliktlösning tränas oftare in. Flickor har i medeltal högre sociala färdigheter och pojkar högre utagerande beteende, medan skillnaden i skolprestation är liten, och gapen krymper med åldern.

I de direkta orsakerna ligger könsskillnaden främst i vad som lockar och motiverar, inte i förmågan att hejda sig. Preciseringsen är värd att ta med sig, eftersom den ofta blir fel i vardagsförståelsen. Pojkar och män söker mer spänning och påverkas mindre av risken att straffas, medan själva förmågan att hejda sig knappt skiljer sig alls mellan könen. Könsskillnaden ska alltså inte tillskrivas självkontrollsförmågan, utan risk- och sensationssökandet. Kvinnor bedömer också brott genomgående hårdare än män. I *situationen* söker sig pojkar och män oftare till, eller hamnar i, situationer som producerar brott, och både vapenbärande och alkoholkonsumtion är vanligare bland pojkar och män. Och i *konsekvensåterkopplingen* möts samma normbrytande handling av olika förstärkning för pojkar och flickor, till exempel i form av status i kamratgruppen, vilket gör att tidiga normbrytande handlingar oftare upprepas och befästs hos pojkar.

Samma utvecklingsvägar hos båda könen. Forskningen om kvinnors brottsutvecklingsvägar visar att banorna är lika till formen som hos män, alltså samma typer av vägar, om än färre distinkta vägar i renodlat kvinnliga urval. Ihållande och allvarliga utvecklingsbanor finns även hos kvinnor. Ett sådant mönster är alltså inget rent manligt fenomen. Skillnaderna gäller fördelning och frekvens: lägre basnivå, senare debut i medeltal och färre kvinnor i de högfrekventa banorna. Samma sak gäller hos barn med höga nivåer av beteendeproblem, där profilerna och de faktorer som förutsäger dem är desamma för flickor och pojkar, medan fördelningen skiljer sig och flickor oftare finns i de minst problematiska profilerna.

Den centrala poängen: orsaksprofilen, inte könet. När orsaksprofilen är likadan är utfallet likadant. En flicka med samma kombination av försvårande faktorer, direkta orsaker, indirekta orsaker och situationella förutsättningar har samma risk som en pojke med samma profil. Forskningen stödjer det direkt: självkontrollens *effekt* på brott är i huvudsak könsneutral, alltså låg självkontroll förutsäger brott ungefär lika starkt för kvinnor som för män, medan *nivån* skiljer sig. Det är fördelningen och inte mekanismen som skiljer könen.

Tre praktiska konsekvenser. Den första: flickors begynnande problem missas oftare, eftersom utagerandet är mindre synligt och samsjukligheten oftare inåtvänd, och eftersom uppmärksamheten i förskola, skola och vård är kalibrerad efter pojkars uttryck. Fråga aktivt efter flickor med normbrytande mönster i stället för att vänta på att de ska höras. Den andra: när en flicka väl har den ackumulerade profilen gäller samma allvar och samma insatslogik som för pojkar, så tona inte ned. Den tredje: vägen in i kriminella nätverk är könad. Flickor rekryteras sällan som pojkar via springpojkeroll och statusklättring, utan kommer oftast in från sidan via en kärleksrelation, gör sällan karriär och stannar kortare tid. De har betydelse, till exempel att transportera, förvara och packa narkotika eller att locka ut brottsoffer, men begränsat inflytande, och de är i hög grad både förövare och offer. Signalerna att leta efter är därför delvis andra: en äldre pojkvän i kriminell miljö, plötslig kontroll över var hon är och vem hon träffar, och tecken på både utsatthet och delaktighet samtidigt.

💡 **Vad betyder kön för det förebyggande arbetet?** Använd samma modell och samma faktorer för flickor/kvinnor och pojkar/män, men kalibrera blicken. Leta aktivt efter flickors mönster, som oftare är mindre synliga. Tona inte ned allvaret när orsaksprofilen väl är där. Räkna med den könade vägen in i nätverk, alltså via relationer, och fråga om äldre pojkvänner. Och arbeta med förstärkningen i vardagen: vad ger status åt pojkar respektive flickor i era miljöer, och vad kan ni ändra på där?

Främst berörda: alla aktörer, från förskola, skola, elevhälsa, barn- och ungdomspsykiatri, socialtjänst, fritidssektor och föräldrar till polis, kriminalvård, frivård och rättspsykiatri.

14. Samma slags handling, olika orsaker

En av modellens mest användbara poänger är att **samma yttre beteende kan ha helt olika orsaker**. Det handlar om olika orsaksvägar till samma beteende, det man kallar ekvifinalitet, av latinets ord för lika och slut: olika vägar leder till samma slutpunkt. Poängen är verkligen inte bara akademisk. Den avgör vilken insats som hjälper, och den förklarar varför samma åtgärd kan rädda en individ och förvärra för en annan.

Till samma bild hör att orsakerna väger olika tungt i olika åldrar. Det som orsakar normbrytande beteende hos en femåring är inte detsamma som ligger bakom brott hos en tonåring eller en vuxen, och hur orsaksbilden förskjuts genom livet beskrivs i avsnitt 12 (om orsakerna i olika åldrar).

Ett konkret sätt att se det är att ta ett och samma slags normbrott i en viss ålder och följa några olika individer som gjort just det. Handlingen är densamma, men orsakskedjan bakom skiljer sig, och därför skiljer sig också det som hjälper.

Sen barndom: tre barn som upprepat slår andra på skolgården. Den normbrytande handlingen ser likadan ut, men de tre orsakskedjorna bakom är olika.

Det första barnet slår i affekt. Slagen kommer snabbt när något går emot, och ångern kommer strax efteråt. De direkta orsakerna är bristande självkontroll och svårigheter med känsloreglering, alltså förmågor som ännu inte är färdigutvecklade. En försvårande faktor banar väg: barnet har ADHD, som gör självregleringen svårare och konflikterna fler. Rätt svar är att träna just de förmågorna och att ge stöd i vardagen som hjälper barnet att känna igen och bromsa innan handlingen, inte bara tillsägelser efteråt.

Det andra barnet slår för att det lönar sig. I hemmet och i kamratgruppen ger tuffhet status, och den som ger igen får respekt. Barnet har lärt in att slå: handlingen har förstärkts, alltså belönats. Den direkta orsaken är en framväxande attityd som rättfärdigar våld, alltså en tidig form av kriminell moral och attityd. En försvårande faktor banar väg: en svag skolanknytning, så att status och gemenskap hämtas där tuffhet lönar sig i stället. Rätt svar riktas mot det som belönar handlingen, alltså vad som ger status i barnets miljöer och hur vuxna och kamrater svarar, och mot att träna och belöna andra mer positiva och prosociala sätt att hävda sig.

Det tredje barnet slår tillbaka. Barnet har under en tid blivit utfrysad och trakasserat, och slagen är försök att värja sig. Den direkta orsaken är bristande känsloreglering, alltså att barnet slår i ilska i stället för att hejda sig eller hämta en vuxen. Men den är relativt svag och långt ifrån befast, och det som dominerar bilden är utsattheten och situationen, inte en kriminell orientering. En försvårande faktor kan tillkomma om utsattheten leder till nedstämdhet eller ångest, alltså psykisk ohälsa som banar väg framåt och kan bli försvårande i socialisationen. Rätt svar är att stoppa det som barnet utsätts för och att skydda, och därefter att stötta känsloregleringen, inte att behandla barnet som förövare.

Ung vuxen ålder: tre unga vuxna som säljer narkotika. Igen samma slags handling, tre olika orsakskedjor.

Den första säljer som en del av en kriminell livsstil. De direkta orsakerna är befasta: en kriminell identitet, kriminella vanor och förmågor, och en motivation att begå brott för vinning. Försäljningen är försörjning och en del av vem individen är. Rätt svar är huvudfokus på

individanpassad återfallsprevention enligt RBM-logiken, riktad mot just de befästa direkta orsakerna, alltså attityder, identitet och impuls kontroll.

Den andra säljer i sitt eget umgänge utan att se sig som kriminell. Till vardags är brottsbenägenheten låg. Det som väger tyngst är situationen och umgänget: lätt tillgång, stor efterfrågan och en krets där det är normaliserat. En direkt orsak finns, om än svag: en attityd som bagatelliserar, alltså tanken att det bara är vänner och att alla gör det. Situationen och umgänget gör att den svaga direkta orsaken räcker till en handling. De ersätter den inte, för utan en direkt orsak sker ingen handling, utan förstärker och utlöser den. Rätt svar handlar om umgänget och tillgången, och om att möta den bagatelliserande attityden, inte om ett omfattande individprogram.

Den tredje har börjat sälja först efter en förändring i livssituationen. Arbetslöshet och ekonomisk press är indirekta orsaker som förstärker, och ett nytt umgänge med kriminella normer har kommit till. De direkta orsakerna är framväxande: en motivation att begå brott för vinning och en attityd som rättfärdigar det, "jag måste ju klara mig", som de indirekta orsakerna nu förstärker. Rätt svar riktas mot livssituationen och umgänget, alltså det som förstärker orsakerna, tillsammans med arbete med de framväxande direkta orsakerna.

Sex individer, två slags handlingar, sex olika kedjor. Lägg märke till hur olika insatserna behöver bli, och att den rätta insatsen aldrig går att läsa ur handlingen ensam. Det är vad de olika orsaksvägarna till samma beteende betyder i praktiken, och därför är modellens viktiga råd till alla som vill förebygga: **förstå orsaken innan du väljer åtgärden.**

Den här poängen har en spegelbild som också är viktig, fast åt andra hållet: **samma orsak, olika utfall** (multifinalitet). Samma faktor kan sluta i helt olika utfall beroende på vad den kombineras med. Två barn med samma språkförsening, samma impulsivitet eller samma svåra hemförhållanden kan gå helt olika vägar, beroende på vad som i övrigt finns i deras kedjor. Ingen enskild faktor är ett öde, och ingen enskild faktor räcker som prognos. Praktiskt betyder det att man ska reagera på *mönster och kombinationer* och inte på enstaka faktorer, och att man aldrig ska skriva av eller skriva upp en individ på grund av en enda faktor.

💡 Vad betyder de olika orsaksvägarna för det förebyggande arbetet? De två principerna, olika orsaksvägar till samma beteende och samma orsak med olika utfall, är inte bara teori utan avgör hur en insats ska väljas.

Att samma beteende kan ha olika orsaker betyder att insatsen måste riktas mot just den här individens orsaker och inte bara mot beteendet i sig. Ett standardpaket som ges åt alla med samma beteende träffar rätt bara för några. Därför kommer frågan varför alltid före frågan vad gör vi, och två individer som gör samma sak kan behöva olika insatser.

Att samma orsaksfaktor kan sluta i olika utfall betyder att en enskild riskfaktor aldrig är ett öde. Eftersom samma faktor kan leda åt olika håll beroende på vilka andra faktorer och skydd som finns, är uppgiften att påverka helheten och stärka skydden. Principen är därför också ett värn mot stämpling och mot överinsats.

Främst berörda: alla aktörer.

15. Nätverks- och gängkriminalitet och Brott förklarat

Få frågor oroar i dag mer än att barn dras in i kriminella nätverk. Brott förklarat är byggd för att förklara även det, och inte med en särskild gängteori utan med samma modell. Det är en poäng i sig: om rekryteringen följer samma logik som annan utveckling mot normbrytande, brottsligt beteende, då fungerar också samma slags förebyggande arbete.

Först en viktig skillnad: gäng är inte nätverk. Kriminella *ungdomsgäng*, alltså jämnåriga kompisar som begår brott ihop, halvt oorganiserat, har funnits i alla samhällen i alla tider. Kriminella *nätverk* är något kvalitativt annat: hierarkiskt styrda, vinstdrivna organisationer med tillgång till narkotika och vapen, uppbyggda i åldersskikt med lojalitet uppåt och hård styrning nedåt, och med **kontinuerlig nyrekrytering av barn som en del av affärsmodellen**. Barn används för att de är billiga, tar de största upptäcktsriskerna och ger nätverket förankring i lokalområdet.

Hur rekryteringen går till. Svenska studier ger numera en tydlig bild: det är framför allt **barn som rekryterar barn**. En typisk rekryterare är en pojke i övre tonåren som knyter till sig några yngre barn, ofta i tolv- till femtonårsåldern, för att själv göra karriär i narkotikadistributionen. Inträdet föregås ofta av en uppvaktning som kan liknas vid **grooming**: uppmärksamhet, gåvor, tillhörighet och små tjänster. Många barn förstår inte att det accepterade erbjudandet innebär att de frångår sitt självbestämmande, med skuldsättning, hot och våld som maktmedel när de väl är inne. Rekryteringsexponeringen är i dag störst **på nätet**, eftersom sociala medier når barn i deras egna rum, men de kontakter som faktiskt leder hela vägen in går oftast via befintliga relationer: en vän, en bekant, någon i området. Och en varning till alla som tänker i trappsteg: forskningen visar att delaktighet i grova brott kan komma ganska **direkt efter inträdet** och inte gradvis. Nätverksmiljön är en så kraftfull omgivningsfaktor att den kan kortsluta den annars stegvisa utvecklingen. Att vänta är därför ingen strategi.

Vilka barn rekryteras? Både personen och situationen igen. Förklaringen i modellen är att rekryteringen lyckas när en viss individ möter en viss situation. På **person-sidan** finns ofta viss sårbarhet (impulsivitet, känsloreglering), tidigare normbrytande beteende, få prosociala alternativ (inga intressen, vänner eller vuxna utanför området), ett ålders normalt men särskilt starkt behov av tillhörighet och status, en identitet som ännu söker sin form, och en livssituation utan synliga legala vägar till framgång. På **situationssidan** finns äldre rekryterare som är kontinuerligt närvarande och har egna skäl att hitta yngre, ett område med hög synlighet för den kriminella miljön, en digital vardag med daglig exponering för gängestetik, brister i vuxenövervakning både fysiskt och digitalt, en lokal kultur som glorifierar kriminell tillhörighet, och frånvaro av prosociala konkurrenser såsom välfungerande fritidsgårdar, idrott och mentorer som faktiskt når in i gruppen. **Det är kombinationen som avgör.** Samma sårbara barn i en annan situation rekryteras inte, och samma rekryteringsmiljö biter sämre på barn vars behov av tillhörighet, status och försörjning redan är mötta på prosociala vägar.

Låt oss understryka den meningen en gång till, för den är hela det förebyggande programmet i miniatyr: **nätverket erbjuder pengar, status, tillhörighet och identitet, och rekryteringen lyckas där samhället lämnat de behoven omöta**. Varje vuxen och varje

verksamhet som möter barns behov av att höra till, synas, lyckas och tjäna egna pengar på legal väg är därmed en konkurrent till nätverken, bokstavligt och inte bildligt.

Två kompletterande viktiga saker. Nätverket eller gänget har en **egen förstärkande kraft**, eftersom brottsligheten ökar under medlemskapet och avtar vid utträde. Det är alltså inte bara så att redan brottsbenägna söker sig dit, utan miljön gör något med dem som är där, genom gruppens statusspel, identitet och normer. Och risken följer **ackumuleringens lag**: ju fler riskfaktorer ett barn bär, desto mångfaldigt högre risk för gänginvolvering. Det betyder att de barn som behöver de prosociala alternativen mest är just de som mest sällan har dem. Slutligen är nätverken ett i huvudsak manligt fenomen, men flickor och kvinnor finns absolut där men dras ofta in från sidan, ofta via en kärleksrelation med en redan involverad pojkvän, en väg som syns mindre och uppmärksammas ofta för sent eller inte alls.

 Vad betyder Brott förklarat för förebyggandet av nätverkskriminalitet? Modellen säger tre viktiga saker om nätverkskriminalitet.

Det första: rekryteringen förklaras med både personen och situationen, alltså att en viss sårbar ung möter en viss miljö. Då blir det förebyggande arbetet detsamma som annars, fast riktat: stärk den unges skydd och prosociala väg, och förändra de miljöer och tillfällen där rekryteringen sker.

Det andra: i modellen framgår vad nätverket erbjuder, alltså tillhörighet, status, identitet och pengar, och att rekryteringen lyckas där de behoven lämnats omöta på laglig väg. Varje vuxen och verksamhet som möter de behoven blir därmed en konkurrent till nätverken, bokstavligt och inte bildligt.

Det tredje: modellen förklarar varför det brådskar. Nätverket har en egen förstärkande kraft, risken följer ackumuleringens lag, och delaktighet i grova brott kommer ofta direkt efter inträdet och inte gradvis. När en ung individ blir en del av ett nätverk hamnar det normbrytande beteendet i ett helt nytt och mycket mer problematiskt rum, och det blir mycket svårare för den unge att lämna. Att vänta är därför ingen strategi.

Främst berörda: alla aktörer som möter barn och unga.

16. Insatsernas inriktning, vad som måste fokuseras för att få effekt

Det här avsnittet vänder sig till dem som utformar insatser och program, alltså till dem som beslutar om inriktning, bygger metoder och fördelar resurser i förebyggande, behandlande och återfallsförebyggande arbete. Det gäller lika mycket det sociala arbetet som det situationella, och alla verksamheter som möter barn, unga och vuxna. Frågan är inte vilken enskild metod som är bäst, utan vad en insats måste träffa för att verkligen minska normbrytande och brottsligt beteende. Av Brott förklarar-modellen följer flera viktiga svar.

Rikta insatsen mot det som orsakar den normbrytande handlingen, inte bara mot det som omger den. Enligt modellen orsakas den normbrytande eller brottsliga handlingen av de direkta orsakerna hos individen, medan allt annat i modellen ligger runt omkring. Vilka de direkta orsakerna är i praktiken skiftar med åldern, så inriktningen behöver följa med. Under barndomen och uppväxten är de direkta orsakerna förmågor och attityder under utveckling, alltså bristande självkontroll, oräddhet, svag känsloreglering, brist i empatisk förmåga och attityder som stödjer regelbrott, och närmast runt dem ligger de försvårande faktorerna hos barnet som banar väg. Från de sena ungdomsåren och uppåt i åldern är det livssituationen och egenskaperna som gäller, där samma direkta orsaker finns i mer befäst form, med kriminella vanor och en kriminell identitet, och där de indirekta orsakerna i livssituationen förstärker. I båda faserna ligger dessutom omgivningen runt omkring och formar individen genom inläringen, och de tillfälliga tillstånden utlöser i stunden. Att förbättra det omgivande kan göra nytta för individen, men det normbrytande beteendet ändras först när förbättringen också når fram till de direkta orsakerna, vilka de än är i den aktuella åldern. Enligt nödvändighetsregeln (avsnitt 8 (om socialisationen under uppväxten)) måste minst en direkt orsak finnas för att en normbrytande handling ska ske, och av den följer att en insats som stannar vid det omgivande kan förbättra ett liv utan att synas i det normbrytande, brottsliga beteendet.

Undvik att bara fokusera på miljön och på det som försvårar, i stället för på det som orsakar. Under uppväxten hamnar tyngden lätt på omgivningen, alltså på föräldrar, förskola och skola, umgänge och bostadsområde, och på de försvårande faktorerna hos barnet, till exempel ADHD, otrygg anknytning, bristfällig språkutveckling eller svag skolanknytning. Allt det är viktigt och ska arbetas med, för omgivningen formar barnet genom inläringen och de försvårande faktorerna banar väg för en svårare socialisation. Men de banar väg, de orsakar inte, och en insats som stannar där riskerar att förbättra villkoren utan att utveckla självkontrollen, empatin, känsloregleringen och de attityder som är de direkta orsakerna. Att i de unga åren till exempel bara arbeta med en ADHD-diagnos och med förskola och skola kommer därför sannolikt inte att räcka för att ändra det normbrytande beteendet, om inte insatsen samtidigt utvecklar de direkta orsakerna. Samma obalans finns senare i livssituationen, där tyngden lätt hamnar på de indirekta orsakerna: att i vuxen ålder bara ordna arbete och inkomst kommer inte heller alltid att räcka, om de direkta orsakerna som kriminella vanor och en kriminell identitet står kvar. Det är sannolikt en viktig del av förklaringen till att många välmenande insatser inte får den effekt man hoppats på, alltså att de nått fram till det som omger orsakerna men inte till orsakerna själva.

Välj angreppspunkt efter tidshorisont, för person och situation kräver olika arbete. Både personen och situationen ger alltid två angreppspunkter, och de svarar mot modellens två

läsningar. Utvecklingsförloppet är den långsiktiga: att över tid bygga ned brottsbenägenheten genom att utveckla förmågor, bromsa de direkta orsakerna och stärka den prosociala vägen. Stunden här-och-nu är den omedelbara: att ändra själva situationen här och nu, alltså platsen, tillfället och de tillstånd som väcks på plats. Situationsarbetet verkar direkt och kräver inte att någon enskild individ pekats ut, medan person-arbetet är det enda som minskar benägenheten att söka sig till nya situationer. En insats som bara arbetar med den ena läsningen lämnar halva modellen oanvänd, och båda behövs.

Matcha insatsen mot den faktiska orsaksprofilen, för samma normbrytande, brottsliga beteende kan ha olika orsaker. Poängen från avsnitt 14 (om samma handling men olika orsaker) betyder att samma normbrytande, brottsliga beteende kan komma ur helt olika orsaker hos olika individer, och att en situation kan bära nästan hela förklaringen i ett fall och nästan ingen i ett annat. En insats som är rätt för den ena kan därför vara verkningslös för den andra. Innan inriktningen väljs behövs alltså en orsaksbild: vad är det som orsakar det normbrytande beteendet hos just den här individen eller på just den här platsen? Orsaksbilden ger svaret på vilka direkta orsaker insatsen måste nå. Att välja metod först och skaffa orsaksbild sedan är att gissa.

Dimensionera insatsen efter problemets tyngd. Brottsbenägenhet uppstår genom att orsakerna hopar sig (orsaksackumulering), alltså genom att flera orsaker verkar samtidigt, och en insats som tar bort en av flera samverkande orsaker flyttar risken bara lite. Av det följer *dimensioneringsprincipen*: insatsens omfattning ska stå i proportion till problemets, och ett koncentrerat problem kräver intensiva, omfattande insatser. En välvald men underdimensionerad åtgärd är sannolikt en vanlig orsak till att en insats inte ger resultat. Fel dimensionering åt andra hållet finns också: tunga insatser mot enstaka, övergående normbrott kan stämpla och förstärka i onödan och ta resurser från dem som behöver mer.

Bygg den prosociala sidan, men lita inte på att det ensamt räcker, för båda sidorna behövs. Förändring sker genom inläring, och det som förstärks upprepas. En insats som bara tar bort det normbrytande lämnar ett tomrum, medan en insats som samtidigt bygger prosociala möjligheter, engagemang, förmågor och förstärkning ger ett prosocialt alternativ till det normbrytande, brottsliga beteendet. Se därför till att prosocialt beteende faktiskt lönar sig, upplevt ur individens eget perspektiv och inte bara på papperet, och att den vinst som det normbrytande, brottsliga beteendet gav går att få på laglig väg i stället. Enligt rikta-rätt-principen är utgångslägena dessutom innehållsneutrala: ett stort spännings- och stimulansbehov går att kanalisera prosocialt, och insatsen ska rikta förmågan snarare än försöka ta bort den. Men lika vanligt som misstaget att bara bromsa är det motsatta missförståndet, att det skulle räcka att bygga den prosociala sidan. Det gör det inte när de direkta orsakerna är starka, för kraftfull bristande självkontroll, oräddhet eller en befast kriminell identitet kan väga tyngre än de prosociala alternativ som byggs upp, och då fortsätter det normbrytande beteendet trots att den prosociala sidan har stärkts. Därför behövs båda sidorna samtidigt: att möta och dämpa de direkta orsakerna, där de direkta motverkande faktorerna bromsar, dämpar och skyddar, och att bygga den prosociala sidan. Att stärka den ena är lika mycket förebyggande arbete som att stärka den andra, men att välja bara den ena räcker sällan.

Fyra vanliga misstag drar sannolikt ned effekten av insatser, och alla fyra går att undvika. Det första misstaget är att arbeta bara med det som omger orsakerna, alltså att förbättra

miljön runt individen och åtgärda det som försvårar, utan att nå fram till de direkta orsakerna eller situationen. Det andra misstaget är att välja insats utan orsaksbild, alltså att bestämma metod innan man vet vad som orsakar det normbrytande, brottsliga beteendet hos just den individen eller platsen. Det tredje misstaget är att arbeta med bara den ena sidan, alltså att bara bromsa risksidan utan att bygga den prosociala, eller tvärtom att bara bygga den prosociala utan att möta de direkta orsakerna. Det fjärde misstaget är att dimensionera fel, alltså att sätta in en för tunn insats mot ett tungt problem eller en för tung insats mot ett övergående. Gemensamt för de fyra misstagen är att de går att undvika med två frågor, ställda i den ordningen: vad orsakar det normbrytande, brottsliga beteendet i det aktuella fallet, och hur mycket krävs för att förändra det?

17. Brott förklarar och RBM och CPTED

Brott förklarar förklarar *varför* normbrytande eller brottsliga handlingar sker. För *hur* insatser ska utformas ansluter modellen till två etablerade, forskningsbaserade ramverk, ett för person-sidan och ett för situationssidan.

RBM, rätt insats till rätt individ i rätt form

RBM står för **Risk, Behov och Mottaglighet** och är den internationellt mest använda modellen för hur insatser mot brottslighet bör utformas.

Riskprincipen handlar om att matcha insatsens intensitet mot risknivån. Intensiva insatser till dem med hög risk, eftersom de gör störst nytta där. Ju fler orsaksfaktorer och försvårande faktorer bakom det normbrytande, brottsliga beteendet desto mer intensiva och omfattande insatser behövs. Och minst lika viktigt: **minimala eller inga ingripande insatser till dem med låg risk.** Att sätta in tunga insatser till en lågriskindivid är inte lämpligt. Dels kan det stämpla och dels finns exempelvis risker med gruppinsatser som sammanför individen med mer belastade personer. Det kan bli en destruktiv normbrytande inlärningsmiljö. Uttryckt i Brott förklarar-modellens språk är riskprincipen brottsbenägenheten omsatt i insatslogik.

Behovsprincipen handlar om att rikta insatsen mot det som faktiskt orsakar. När målet är det normbrytande, brottsliga beteendet måste insatser riktas mot att förändra de faktorer som orsakar det hos *just den här individen*, alltså, enligt Brott förklarar-modellen, de direkta orsakerna och det som förstärker dem, och inte mot allt som är svårt i individens liv. En individ vars normbrytande, brottsliga handlingar orsakas av bristande känsloreglering behöver färdighetsträning och inte moralsamtal. Varför-frågan ska komma före insatsvalet.

Mottaglighetsprincipen handlar om att anpassa insatsens form så att den når fram. En insats som är rätt i sak men fel i form kommer inte hjälpa. Exempelvis verbala tillrättavisningar till ett barn i affekt som inte kan bearbeta språk just då, skriftliga program till den som inte läser, samtal på ett språk föräldrarna inte behärskar, och vuxentäta möten med en tonåring som möter allt vuxet med misstro. Mottaglighet betyder att möta individer där de är och skraddarsy insatserna så att den som insatserna riktar sig till verkligen kan ta emot den och förändras av den.

CPTED, att bygga och planera bort brottstillfällen

CPTED (uttalas ofta septed, en förkortning som kommer från engelskans Crime Prevention Through Environmental Design) är situationssidan. Ett ramverk för hur **platser och miljöer utformas** för att förebygga brott. Grundidéerna är konkreta och känns igen från välfungerande platser och miljöer. **Naturlig övervakning:** miljöer där människor ser och syns, alltså fönster mot gården, öppna siktlinjer/insyn, belysning och människor som naturligt rör sig på eller i nära anslutning till platsen. **Tillträdeskontroll:** tydligt var man får och inte får vara, exempelvis dörrar och lås och andra behörighetskontroller så att endast de som ska ha tillträde har det. **Territoriell förstärkning:** miljöer som signalerar att någon bryr sig om och ansvarar för platsen. **Underhåll och intryck:** det ordningssamma och städade signalerar säkerhet och trygghet och det slitna, nedskräpade och övergivna signalerar att ingen ser, och exempelvis klotter

som får sitta kvar riskerar att bjuda in till mer problem. **Aktivitetsstöd:** att fylla platser med positiva, prosociala aktiviteter, så att de normbrytande, brottsliga elementen trängs undan. Och **försvårande av genomförandet:** lås, larm, stöldmärkning, skalskydd, värdesaker ur sikte. Uttryckt i Brott förklarar-modellens språk handlar CPTED om **situationens egenskaper**, alltså ansträngningen, risken, vinsten, provokationerna och otydligheten, och påverkar därigenom valet eller beslutet.

CPTED når framför allt det **överbägda** valet, eftersom den som kalkylerar påverkas av höjd ansträngning och risk. Impulsiva handlingar påverkas mindre eller inget alls av det som **CPTED kan åstadkomma**.

18. Socialt brottsförebyggande arbete med hjälp av Brott förklarar

Ur modellen följer en förebyggande logik som är gemensam för alla som möter barn, unga och vuxna, oavsett verksamhet. Den gäller lika mycket det återfallsförebyggande arbetet, alltså kriminalvården, frivården och rättspsykiatri, som förskolans och skolans. För de verksamheter som möter vuxna med en redan etablerad brottslighet finns dessutom en särskild fallgrop: tyngdpunkten hamnar lätt på de indirekta orsakerna och på generella insatser, medan det som avgör är att individanpassa och faktiskt komma åt och påverka de direkta orsakerna. Nio principer för ett effektivare socialt brottsförebyggande arbete.

1. Upptäck mönster tidigt, och leta efter orsakerna och inte bara beteendet. Det som ska uppmärksammas är inte i första hand enstaka normbrott, eftersom de är vanliga och oftast övergående, utan **mönster**, och framför allt det som orsakar dem: svag impuls kontroll, svårigheter med känsloreglering, påfallande oräddhet, svaga sociala färdigheter, brist på empatiska reaktioner, och framväxande attityder som bagatelliserar eller beundrar regelbrott. Ju tidigare mönstren ses, desto svagare är återkopplingen och desto mindre insats krävs för att vända den. Och en sak ska vägas in för sig: när ett upprepat normbrytande eller brottsligt beteende väl finns hos en individ är det inte bara en signal om bakomliggande orsaker, utan i sig en av de allra starkaste riskfaktorerna för fortsatt normbrytande och brottsligt beteende. Det befintliga beteendet ska därför uppmärksammas i egen rätt, vid sidan av arbetet med orsakerna, men utan att bli en etikett på individen.

2. Fråga alltid varför före vad gör vi. Ett effektivt förebyggande arbete börjar i orsaken, inte i beteendet. Enligt Brott förklarar kan samma normbrytande, brottsliga beteende komma ur helt olika orsaker hos olika individer (avsnitt 14 (om samma handling men olika orsaker)), och insatsen måste därför riktas mot det som faktiskt orsakar beteendet hos just den här individen. Väljs insatsen utifrån beteendet i stället för orsaken blir den lätt verkningslös, eftersom en åtgärd som passar en orsak kan vara fel för en annan. Ett barn som slår av bristande känsloreglering behöver färdighetsträning, medan ett barn som slår för att det ger status behöver ett arbete med det som belönar handlingen. Den som först tar reda på vad som orsakar beteendet, alltså i vilka situationer det uppstår, vad individen vinner på det, vad som har hänt, och vad som lärs ut och belönas i sammanhanget, vet oftast redan vilken sorts insats som behövs. Därför kommer frågan varför före frågan vad gör vi.

3. Se sammanhangens innehåll och inte bara deras form. Att relationer och miljöer finns räcker inte, för frågan är vad de lär ut. Kom ihåg rikta-rätt-principen: skyddsfaktorer förstärker den socialisation som pågår, oavsett innehåll.

4. Arbeta med konsekvensåterkopplingen. Kartlägg vad som förstärker beteendet, alltså vad individen vinner i form av saker, status, kontroll eller uppmärksamhet, och se till att den vinsten går att få på prosocial väg i stället. Se samtidigt till att prosociala beteenden faktiskt lönar sig, upplevt ur individens perspektiv och inte bara på papperet. Ett barn som bara får vuxnas fulla uppmärksamhet vid normbrott har fått sin återkoppling felkopplad av omgivningen.

5. Stämpla inte. Reagera på den normbrytande handlingen, tydligt, lugnt och konsekvent, men låt aldrig reaktionen bli en etikett på barnet. Vakta språket i personalrum och på föräldramöten,

där uttryck som "han är en sån som" är just sådana etiketter, och bevaka aktivt att ett barn med dåligt rykte får nya chanser i gruppen. Stämplingen är den del av orsakskedjan som vuxenvärlden själv håller i.

6. Utveckla den prosociala vägen aktivt, för förebyggande är inte bara att bromsa.

Hela modellens nedre halva i delen som handlar om Socialisationen under uppväxten är en att-göra-lista: se till att varje barn har prosociala möjligheter (sammanhang, aktiviteter, relationer), skapa verkligt engagemang i dem (roller, uppgifter, att bli sedd), utveckla förmågorna som gör att barnet kan lyckas där (språk, skolfärdigheter, sociala färdigheter, känsloreglering, självkontroll) och låt prosocialt beteende löna sig. Ett starkt prosocialt liv konkurrerar ut det normbrytande.

7. Matcha insatsen mot åldersperioden, och läs mönstret innan du bedömer allvaret.

Samma beteende betyder olika saker i olika åldrar, och insatser som passar i en period kan vara verkningslösa i en annan. En sak gäller ändå i alla åldrar: de direkta orsakerna är nödvändiga och ligger närmast handlingen, och de är oftast det som går att påverka. Det som skiftar med åldern är vilka direkta orsaker som är i spel och vad som omger dem. Två frågor räcker långt. Den första: *var i utvecklingen är individen?* I tidig barndom ger föräldrastöd, förskolans kvalitet och träning av de tidigaste direkta orsakerna, alltså självkontroll, känsloreglering och sociala förmågor, mest effekt. I sen barndom skolanknytning, skolframgång och kamratklimat, tillsammans med tidigt arbete med självkontroll och attityder medan de ännu är rörliga. I tonåren umgänge, sammanhang, skolanknytning och situationsarbete, plus riktat arbete med de direkta orsakerna för den lilla grupp där de håller på att befästas. I ung vuxen ålder livssituationens delar, alltså behandling, försörjning, sysselsättning och umgäangesbyte, tillsammans med strukturerade program mot de direkta orsakerna. I vuxen ålder strukturella åtgärder och individanpassad återfallsprevention, där poängen är att komma åt de direkta orsakerna hos just den individen och inte stanna vid generella insatser mot de indirekta. Den andra frågan: *är det här den breda övergående floden eller den smala ihållande fåran?* Fyra tecken talar för att en bana håller på att befästas: tidig debut, bredd över situationer och beteendetyper, hög frekvens och varaktighet, samt ackumulering av orsaksfaktorer på flera arenor samtidigt. Saknas de tecknen är enstaka normbrytande handlingar i tonåren oftast övergående, och rätt svar är lugn tydlighet utan stämpling och utan tunga insatser. Finns de, vänta inte på att åldern ska lösa det, för den gruppen följer inte kurvan nedåt av sig själv.

8. Kalibrera blicken för kön, men använd samma modell. Orsakerna och mekanismerna är desamma för flickor/kvinnor och pojkar/män. Det som skiljer är fördelningen av faktorer, och vad vuxenvärlden ser. Fyra saker att göra konkret. Leta aktivt efter flickors mönster, eftersom det normbrytande beteende oftare är mindre synligt och eftersom uppmärksamheten i de flesta verksamheter är kalibrerad efter pojkars uttryck. Tona inte ned allvaret när en flicka väl har den ackumulerade orsaksprofilen, för då gäller samma insatslogik som för pojkar. Räkna med den könade vägen in i kriminella nätverk, alltså via en relation snarare än via rekrytering, vilket betyder att signalerna delvis är andra: en äldre pojkvän i kriminell miljö, plötslig kontroll över var hon är och vem hon träffar, och tecken på utsatthet och delaktighet samtidigt. Och titta på förstärkningen i era egna miljöer: vad ger status åt pojkar respektive flickor hos er, och vad kan ni ändra på?

9. Arbeta med både personen och situationen. Både personen och situationen ger alltid två angreppspunkter, och de förstärker varandra. Utveckla person: färdigheter, relationer, prosociala sammanhang. Förändra situation: mer vuxennärvaro, mindre trängsel och väntan, färre oövervakade tillfällen, mindre alkohol, tydlighet om vad som gäller. Situationsförändringar verkar

omedelbart och kräver inte att någon individ pekas ut men de kommer inte åt alla form av normbrytande, brottsligt beteende.

19. Situationellt brottsförebyggande arbete med hjälp av Brott förklarat

Modellens fjärde del, situationen (avsnitt 10 (om situationen)), ger en förebyggande logik som är situationssidans motsvarighet till den sociala i föregående avsnitt. Den arbetar inte med individens benägenhet utan med platsen, tillfället och de tillstånd som väcks på plats, och den har två egenskaper som gör den till en tacksam förstainsats: den verkar snabbt, och den pekar inte ut någon enskild individ. Sju principer för ett effektivare situationellt brottsförebyggande arbete.

1. Vänd de egenskaper som gör en situation brottsvänlig. Situationens egenskaper (avsnitt 10 (om situationen)) är fyra: att låg ansträngning krävs, att risken är låg, att vinsten är stor, och att provokationer, trängsel och otydlighet finns på platsen. Förebyggande arbete kan vända var och en: höj ansträngningen, höj den upplevda risken, minska vinsten, och minska provokationerna och otydligheterna.

2. Skilj platsens egenskaper från individens tillfälliga tillstånd, och åtgärda där problemet sitter. Situationens egenskaper är platsens, medan tillfällig individpåverkan, alltså rus, ilska, stress eller vapentillgång i stunden, hör till individen. Båda ska uppmärksammas när båda finns. Ett tillfälligt tillstånd kan individen bära med sig in (medhavd) eller platsen framkalla (platsskapad), och skillnaden pekar ut var åtgärden ligger: en berusning som krogen serverar fram kan krogen sluta servera fram, medan en medhavd berusning bara går att möta med annat stöd. Har en medhavd faktor en identifierbar avsändare, till exempel den som langat eller pressat fram handlingen, ligger en del av åtgärden hos avsändaren.

3. Välj åtgärd efter valprocess, och kombinera alltid med person-sidan. Situationella åtgärder förutsätter att någon uppfattar dem, och därför når de det övervägda valet bäst, risktagandet delvis och det impulsiva valet sämst. En stor del av våldet, särskilt det alkoholrelaterade, hör till det impulsiva valet, och där biter höjd upptäcktsrisk föga i ögonblicket. Situationellt arbete är alltså aldrig ett alternativ till arbetet med individen, utan dess komplement: platserna och tillfällena åt situationssidan, orsakerna och benägenheten åt person-sidan. Att arbeta bara med det ena lämnar halva modellen oanvänd.

4. Strypa tillgången till det som trappar upp. Den enskilt viktigaste tillfälliga faktorn bakom våld är alkohol, och därför är ansvarsfull alkoholservering, med utbildad personal och tillsyn av utskänkningen, en av de mest belagda situationsåtgärderna. Vapen ändrar vad en konflikt kan sluta i, vilket gör tidiga ingripanden mot vapenbärande till en åtgärd i samma familj. Trängseln i krogkön är inget eget fenomen utan ett exempel på en provokation som går att bygga och bemanna bort.

5. Bygg levande platser, inte fästningar. Den starkaste situationsåtgärden är inte alltid mer skalskydd utan snarare mer naturlig övervakning: platser där människor ser och syns, fylls med laglig, positiv, prosociala aktivitet och hålls i skick. Motsatsen, en fästningsmentalitet med avvisande utformning och larm som stänger ute, förskjuter problemet snarare än löser det och sluter det offentliga rummet. Social sammanhållning kan faktiskt skydda bättre än staket och kameror.

6. Räkna med både omfördelning och spridning av nytta, och mät i stället för att anta. En vanlig invändning är att en situationell åtgärd bara flyttar brottet någon annanstans. Det

här fenomenet, kallat omfördelning, förekommer, men absolut inte alltid. Spridning av nytta, kallat spridningseffekter, alltså att effekten sprider sig till angränsande platser som inte åtgärdats förekommer också. Slutsatsen är inte att välja sida i förväg utan att följa upp insatsen och se vad som faktiskt händer.

7. Medvetenhet om begränsningar, flera olika insatser behövs. Situationellt brottsförebyggande arbete fungerar, men med begränsningar. Effekten är bäst belagd mot egendomsbrott och svagare mot våld, eftersom våldet oftare är impulsivt. Det är sannolikt skälet till varför exempelvis kameraövervakning inte på ett tydligt sätt minskar våld. En typ av situationell åtgärd har inte förebyggande effekter på all form av brottslighet. Ingen insats är alltså en helomfattande lösning. Olika typer av situationella åtgärder behövs. Vi behöver börja i orsaksanalysen. Vad är det som orsakar brottsligheten på platsen och vilka är givetvis orsakerna de mest effektiva insatserna på just den här platsen?

20. Vad olika aktörer och verksamheter kan uppmärksamma och göra

Varje verksamhet och aktör har en egen utgångspunkt över orsakskedjan och har en viktig förebyggande roll att fylla. Här följer en beskrivning av vad varje aktör särskilt kan se, göra och undvika. Avsnitten bygger på Brott förklarar-modellens logik och ersätter inte verksamheternas egna riktlinjer och uppdrag. Varje avsnitt avslutas med en rad om ålder och kön, eftersom det är där de två perspektiven blir konkreta i just den verksamheten. Två saker gäller alla verksamheter. Den första: ett redan upprepat normbrytande eller brottsligt beteende är i sig en av de starkaste riskfaktorerna för fortsatt sådant beteende, och ska uppmärksammas i egen rätt och inte bara som en fråga om orsakerna bakom. Den andra: ingen aktör ser hela orsakskedjan, eftersom orsakerna ofta ackumuleras över flera arenor samtidigt, och därför är samverkan en förutsättning för att sortera rätt och sätta in rätt insatser. Under varje aktör anges därför också med vilka samverkan främst behövs.

Föräldrar

Familjen är den första och starkaste arenan, och det mesta av det som skyddar barn är sådant som vanliga föräldrar gör varje dag utan att kalla det förebyggande arbete.

Vad som spelar störst roll. Tre saker, enligt både modellen och en stor mängd forskning. Värme och närvaro: en trygg och kärleksfull relation är kanalen för allt du överför, och det som gör att ditt ord väger tyngre än kamraternas och nätets när det blåser. Tillsyn och tydlighet: vet var ditt barn är, med vem och vad det gör, även digitalt, eftersom rekryteringen i dag sker i mobilen. Ha begripliga och konsekventa regler, och låt inte tillsynen bli kontroll utan värme, för det är kombinationen som verkar. Innehållet i det du själv visar: barn lär av vad som görs och beundras hemma, mer än av vad som sägs. Den som skrattande berättar hur hen lurade försäkringsbolaget undervisar, även om det bara var på skoj.

👁 **Vad du kan uppmärksamma.** Mönster och förändringar: normbrott som är frekventa och breda snarare än enstaka, plötsliga förändringar hos ett tidigare välfungerande barn (fråga vad som hänt, i familjen, i skolan eller i umgänget), vem barnet umgås med och vart umgänget rör sig, oförklarliga pengar och saker, och återkopplingen i din egen vardag. Får bra beteende någonsin lika mycket uppmärksamhet som dåligt?

💡 **Vad du kan göra.** Var nära, ha koll, visa det du vill lära ut och låt bra beteende löna sig. Utveckla dessutom det prosociala aktivt: hjälp barnet in i, och kvar i, fritidsaktiviteter och vänskaper, gör saker tillsammans där barnet får lyckas och bidra, och visa att du ser ansträngning och hjälpsamhet lika tydligt som du ser felsteg, för barnet blir mer av det det får uppskattning för att vara. Vid oro: ta den på allvar utan att göra barnet till sitt beteende, sök förklaringen bakom, prata med förskolan eller skolan om vad de ser, och ta hjälp tidigt av barnavårdscentralen, elevhälsan, barn- och ungdomspsykiatri, socialtjänstens råd och stöd eller föräldraskapsstöd. Att söka stöd är inte att peka ut sitt barn eller att misslyckas som förälder. Det är att bryta en återkoppling medan den är svag, vilket är det starkaste en förälder kan göra. Och om ditt barn börjar dras mot fel umgänge eller uppvaktas av äldre: agera direkt och sök stöd samma vecka, eftersom avsnitt 15 (om nätverks- och gängkriminalitet) förklarar varför.

✂ **Fallgropar.** Att bara reagera på det dåliga, för då felkopplas återkopplingen. Att svara på oro med enbart hårdare tag, för värmen är det som ger tillsynen verkan. Att vänta för länge av rädsla för hur hjälpsökandet ser ut. Och att tro att trygghet hemma automatiskt skyddar, för det gäller att också se vad barnets övriga världar lär ut.

👤 **Ålder och kön.** Det som spelar störst roll skiftar med åldern. I de väldigt unga åren handlar det mest om värme, förutsägbarhet och att hjälpa barnet att träna på att vänta, dela och hantera besvikelser. I skolåldern tillkommer skolan och de första kamraterna. I tonåren är tillsyn och umgänge det viktigaste du kan påverka, alltså att veta var barnet är, med vem och vad de gör, både i verkligheten och på nätet, samtidigt som värmen behålls, eftersom tillsyn utan värme sällan fungerar. När det gäller kön: förvänta dig inte att problem ser likadana ut hos flickor och pojkar. Hos flickor visar sig svårigheter oftare som nedstämdhet, ångest, relationella konflikter och frånvaro, och normbrytande mönster kan finnas under den ytan utan att någon ser dem. Och om din dotter får en påtagligt äldre pojkvän vars sammanhang du inte känner till, ta det på allvar och sök stöd, eftersom det är den vanligaste vägen in i kriminella miljöer för flickor.

Förskolan

Förskolan ser barnen tidigast av alla, förutom föräldrarna, i den ålder då de framväxande direkta orsakerna är som mest formbara, och ser dem i grupp, där mönster framträder som hemmet inte ser på samma sätt. Förskolan har därför en unik chans att möta det som är på väg innan det hunnit befästas.

👁 **Vad du kan uppmärksamma.** Mönster snarare än enstaka händelser, för många barn slåss och tar saker ibland. Titta efter barn vars utbrott och normbrott är frekventa och varierade, alltså förekommer i många situationer och många dagar. Titta efter barn med påfallande svag impuls kontroll eller känsloreglering jämfört med jämnåriga, efter orädda barn som inte bromsas av tillsägelser eller andras gråt, och efter barn som är språkligt försenade. Observera om problemen uppstår just när barnet inte når fram språkligt. Titta också efter det ovanliga men viktiga omvända mönstret: barn vars normbrytande handlingar är lugna, dolda och skickliga, eller som sker genom ord och relationer i stället för genom slag. De fångas inte av stökighetsradarn men behöver uppmärksammas minst lika mycket. Kartlägg alltid situationerna: *när* händer det, alltså vid övergångar, väntan, i stor grupp eller i fri lek? Och *när händer det aldrig*? Den kartan är ofta halva förklaringen.

💡 **Vad du kan göra.** Strukturera de kritiska situationerna: extra vuxen vid övergångar och samlingar, kortare väntan, mindre grupper. Det är CPTED-logik i förskoleformat och verkar omedelbart. Arbeta förebyggande och lågaaffektivt snarare än tillrättavisande: möt frustrationen innan den eskalerar. Utveckla medvetet de fyra motverkarna i vardagen genom att hjälpa barn vänta, sätta ord, turas om, lösa konflikter och lyckas tillsammans, för det är känsloreglering, självkontroll och prosociala färdigheter under uppbyggnad. Vid språkfrågor: koppla in logoped tidigt och ge barnet alternativa vägar att kommunicera under tiden. Och prata med hemmet tidigt, inte som larm utan som samarbete: berätta vad ni ser, fråga vad de ser och gör en gemensam plan. Samverka tidigt också utåt, alltså med barnavårdscentralen, logoped och vid behov socialtjänsten, och lämna vid skolstart över en tydlig beskrivning av det ni sett till skolan, eftersom mönstren annars måste upptäckas på nytt.

✂ **Fallgropar.** Ryktesspridningen i personalrummet, alltså resonemang som “det är alltid hen”, för där börjar stämplingen, långt innan barnet hör den. Att tolka allt som uppfostringsfel hemma, eftersom normbrytande mönster också uppstår hos barn med föräldrar som är starka och högst adekvata i sitt föräldraskap. Och att vänta: att det växer bort är ibland sant, men mönster som är frekventa, breda och ihållande växer oftare *fast* än bort, och tidiga insatser är både mildast och mest effektiva.

👤 **Ålder och kön.** Förskolan arbetar i den period där insatser sannolikt gör störst skillnad, och där de sammansatta direkta orsakerna ännu inte finns. Huvuduppgiften är därför inte att bedöma risk utan att utveckla förmågor och att fånga utgångslägen tidigt. Håll samtidigt fast vid återhållsamheten: tidiga beteendeproblem är delvis normala och de flesta växer ifrån dem, så tidiga bedömningar ska inte överdrivas. När det gäller kön är fällan att flickors signaler är tystare. Utagerandet syns mindre, och en flicka med svag känsloreglering eller framväxande normbrytande attityder kan passera obemärkt medan en pojke med samma profil fångas upp. Ställ därför samma frågor om flickor som om pojkar: i vilka situationer, hur ofta, hur brett, och vad lönar sig för henne?

Skolan

Skolan förvaltar två viktiga faktorer, skolanknytning och skolprestationer, och är dessutom den arena där kamratmiljön, statusspelet och numera också rekryteringsrisken finns. Det gör den till en av modellens mest avgörande omgivningsarenor.

Här behövs en precisering. Skolanknytning och skolprestation är viktiga men de verkar som skydd och som underlättande eller försvårande faktorer, inte som direkta orsaker. Det som orsakar den normbrytande handlingen är de direkta orsakerna, alltså bristande självkontroll, svårigheter med känsloreglering, bristande empati och normbrytande attityder och moral. En elev slutar därför inte begå normbrott bara för att skolresultaten höjs, om de direkta orsakerna står kvar. Skolans uppgift är dubbel: att stärka skolanknytning och skolprestation, och samtidigt få bättre ögon på de försvårande faktorerna och de direkta orsakerna, kunna sortera mellan dem, och uppmärksamma de direkta orsakerna tydligare. Ju bättre den sorteringen blir, desto mer pricksäkert kan skolan slå larm om behov av insatser och samverka med rätt aktör, alltså exempelvis elevhälsan, socialtjänsten, barn- och ungdomspsykiatri och föräldrarna.

👁 **Vad du kan uppmärksamma.** Sjunkande skolanknytning, alltså ökande frånvaro, tankar om att skolan är meningslös och elever som slutat försöka. Det är en av de tydligaste varningssignaler som finns, och en som skolan själv kan påverka. Utfrysning och mobbning åt båda hållen, eftersom både att utsättas och att utsätta är riskmarkörer, och den tysta utfrysningen syns bara för den som aktivt tittar. Umgängesdriften, alltså elever som byter umgänge nedåt i normhänseende, dras mot äldre utanför skolan eller plötsligt har pengar, kläder och saker utan förklaring. Det sista är en klassisk signal om begynnande nätverkskontakt, så våga fråga. Attitydskiften, alltså när regelbrott börjar beundras öppet, när golare blir ett levande ord i korridoren och när status delas ut för fel saker. De direkta orsakerna och det faktiska beteendet, alltså det som orsakar: svag impuls kontroll, svårigheter med känsloreglering, bristande empati och framväxande normbrytande attityder. Ta dessutom ett redan upprepat normbrytande eller brottsligt beteende på största allvar, eftersom det i sig är en av de starkaste varningssignalerna för fortsatt sådant beteende, vid sidan av frågan om

orsakerna bakom. Och förändringsmönstret: den tidigare välfungerande eleven som blir en annan, blir tyst, tappar orken, börjar bråka eller ta saker.

 Vad du kan göra. Håll kvar relationen när beteendet utmanar, för relationen är en viktig förutsättning för påverkan, och den elev som möts av ännu en vuxen som ger upp får sin negativa världsbild bekräftad. Gör skolframgång möjlig för dem som hamnat efter, genom anpassningar, intensivt lästräningsstöd och ett ämne att lyckas i. Utveckla den prosociala vägen lika medvetet som ni motverkar den normbrytande: roller och ansvar som faddrar, värdskap, elevråd och praktiska uppdrag, och sammanhang där också de som inte lyser i klassrummet får status för rätt, positiva, prosociala saker. Skolan kan dela ut mycket social status och kan välja vad den delas ut för. Arbeta aktivt med klass- och korridorklimatet, eftersom social sammanhållning kan vinna över exempelvis kameraövervakning. Använd situationen: vuxennärvaro där kartan visar att det händer, exempelvis i uppehållsrum, omklädningsrum, vissa korridorer och vissa tider. Möt normbrott tydligt men skilj handling från person, alltså “det du gjorde är fel” i stället för “du är en sån som”. Och vid nätverksoro: agera på signalerna, alltså pengar, äldre umgänge och rekryteringsuppvakting, och koppla in föräldrar och socialtjänst tidigt, eftersom avsnitt 15 (om nätverks- och gängkriminalitet) visade varför väntan inte är en strategi.

 Fallgropar. Avstängningar och utpekanden som förstärker utanförskap och stämpling utan att ändra någon orsak. Att låta arbetet mot mobbning missa utfrysningen, som är en vanlig form. Och att behandla frånvaro enbart som ett disciplinproblem när den också är en varningssignal.

 Ålder och kön. Skolan spänner över två perioder med olika logik. I sen barndom är skolanknytningen en viktig skyddsfaktor och det som skolan själv kan påverka mycket. I tonåren tar kamratgruppen över mera som arena och statuskälla. Använd de fyra tecknen för att skilja den breda övergående floden från den smala ihållande fåran, alltså tidig debut, bredd, frekvens och ackumulering, så att reaktionen matchar. När det gäller kön: flickors problem visar sig oftare som frånvaro, inåtvändhet och relationella konflikter snarare än som stök i korridoren, och de riskerar därför att hanteras som elevhälsofrågor utan att någon ser mönstret. Var också uppmärksam på den könade nätverkssignalen: en flicka med en påfallande äldre pojkvän, plötsligt kontrollerad vardag och oförklarliga saker.

Fritidssektorn

Idrott, kultur, fritidsgårdar och föreningsliv förvaltar en av Brott förklarar-modellens tydligaste positiva omgivningsfaktorer, alltså regelbundna och vuxenledda prosociala sammanhang. I utsatta områden kan de dessutom vara nätverkens närmaste konkurrent om exakt samma behov: tillhörighet, status, identitet och spänning.

 Vad du kan uppmärksamma. Vilka som inte är med, eftersom de barn som mest behöver sammanhangen oftast är de som saknar dem, och utanförskap i föreningslivet är en riskmarkör i sig. Vilka informella normer och hierarkier som råder *inne* i verksamheten, eftersom ett sammanhang är prosocialt genom sitt innehåll och inte genom sin etikett. Ett lag där tuffhet och regelförakt ger status är en normbrytande inlärningsmiljö med klubbmärke. Ungdomar som börjar dras mot äldre, normbrytande miljöer utanför verksamheten. Och rekryterings närvaro kring verksamheten, eftersom den som driver en fritidsgård i ett utsatt område ofta kan vara den som ser rekryterarna först av alla.

 Vad du kan göra. Rekrytera aktivt dem som står utanför, och vänta inte på att de kommer, för avgifter, utrustning och outtalade koder är verkliga trösklar. Håll vuxennärvaron verklig, eftersom närvarande ledare är både en relation, som verkar på individen, och en informell tillsyn, som verkar på situationen, samtidigt. Ge unga uppgifter, ansvar och erkännande, alltså roller som hjälptränare, ansvarig för caféet eller värd vid turneringar. Det är status och identitet på prosocial väg, i exakt den valuta nätverken betalar med. Odlå innehåll medvetet: vad ger status hos oss, hur låter snacket, och vad gör ledarna åt det? Och samverka, eftersom fritidsledaren ser sådant som socialtjänsten och skolan behöver veta, och inte sällan är den enda vuxna en ungdom fortfarande litar på.

 Fallgropar. Att mäta verksamheten i antal deltagare i stället för i vilka som nås. Att låta verksamheten bli en samlingsplats där normbrytande status frodas utan vuxet innehåll, för då byter faktorn förtecken. Och att avvisa de besvärliga, eftersom det är att sortera bort just målgruppen.

 Ålder och kön. Fritidssektorns betydelse kulminerar i sen barndom och tonår, alltså precis när kamratgruppen tar över som statuskälla och när nätverkens rekrytering börjar. Det är då ett prosocialt sammanhang är som mest värt, och då frånvaron av ett sådant kostar som mest. När det gäller kön finns en påtaglig snedhet i vem som nås: flickor faller oftare bort ur föreningslivet i tonåren, och verksamheter för de mest utsatta unga är ofta i praktiken pojkverksamheter. Fråga er vilka flickor ni faktiskt når, vad som skulle krävas för att nå fler, och vad som ger status åt flickor respektive pojkar i er verksamhet.

Socialtjänsten

Socialtjänsten har det bredaste mandatet, alltså hela familjen och alla arenor, och är den aktör som kan hålla ihop helheten när flera verksamheter ser varsin bit. Ingen annan aktör har samma potential och möjlighet att ha överblick över hela orsakskedjan.

 Vad du kan uppmärksamma. Familjer där omsorgen sviktar, alltså brister i föräldraskap, missbruk, våld och försummelse, som är modellens tyngsta tidiga omgivningsfaktorer. Men också det mindre uppenbara: familjer där omsorgen är god och innehållet eller funktionen är problemet, alltså där sociala styrkor och en trygg uppväxt inte hindrar utan möjliggör ett normbrytande mönster. Rikta-rätt-principen gör att sedvanliga skyddsfaktorlistor missar de barnen.

Nätverkssignalerna från avsnitt 15: oförklarliga pengar, äldre vänner, ärenden och paket, plötslig rädsla att prata. Och glöm inte individfaktorerna hos individen själv: i utredning och bedömning ska inte bara omsorgen och miljön uppmärksammas utan också den unges framväxande direkta orsaker (impulsivitet, känsloregleringssvårigheter, oräddhet, svaga empatiska reaktioner, normbrytande attityder) och barnets motverkare och styrkor. Det är de faktorerna som avgör insatsvalet enligt behovsprincipen, och en strukturerad risk- och behovsbedömning som täcker både individ- och miljöfaktorer ger en bättre karta än en renodlad omsorgsbedömning. Och se risknivån i stort: samla bilden från förskola och skola, från barn- och ungdomspsykiatri och från hemmet, för ackumuleringen, alltså hur många faktorer, hur länge och på hur många arenor.

 Vad du kan göra. Rikta insatserna efter orsaksbilden i det enskilda fallet, vilket är behovsprincipen: föräldrastödsprogram när föräldraskapet är länken, familjebehandling, insatser som byter eller balanserar umgänge, insatser riktade mot individens försvårande och orsakande

faktorer, och samverkan med skolan om anknytning och närvaro. Utveckla medvetet den prosociala sidan i varje insatsplan: ett fritidssammanhang som faktiskt startas upp och följs, en mentor eller viktig vuxen, något barnet får lyckas med. Insatser som bara tar bort det negativa lämnar ett tomrum, och tomrum fylls. Följ riskprincipen åt båda hållen: intensivt och uthålligt för de familjer där mycket samlas, och återhållsamt med ingripande insatser vid låg risk, där oro kan mötas med råd, stöd och uppföljning i stället för ärenden. Undvik att samla lågriskindivider i grupp med högriskindivider, eftersom normbrytande inlärning då följer med på köpet. Och håll i samordningen, eftersom ingen annan aktör ser hela kedjan, och modellens karta över arenor, försvårande faktorer, direkta orsaker och skydd är ett utmärkt gemensamt språk i samverkan och på möten om samordnade planer.

 Fallgropar. Insatser mot det som är *synligast* i stället för mot det som *orsakar*. Överinsatser vid låg risk, med stämpling och fel kamratmiljöer som följd, och underinsatser för de familjer där allt samlas. Och att missa flickorna på nätverkens sidolinje, eftersom vägen in via pojkvännen inte syns i de vanliga signalerna.

 Ålder och kön. Låt åldern styra både intensitet och inriktning. För de yngsta barnen är föräldrastöd ofta adekvat men inte alltid tillräckligt som egen insats. I tonåren är umgänge, skolanknytning och sammanhang viktigt, och det är också där de fyra tecknen på en bana som befästs ska vägas in i risknivån. För unga vuxna ligger mycket effekt i livssituationen, och forskningen om vägen ut ur normbrytande, brottsligt beteende pekar särskilt på förändringstakten i identitet, impuls kontroll och kamratval, vilket betyder att jobb och bostad hjälper bäst när de kombineras med arbete kring självbild och umgänge. I alla åldrar är det helt centralt att i insatser ha fokus på att påverka det som är direkta orsakande faktorer. När det gäller kön: en flicka med samma ackumulerade profil som en pojke har samma risk och ska ha samma allvar i bedömningen, men vägen in i kriminella miljöer kan se olika ut.

Barn- och ungdomspsykiatri

Barn- och ungdomspsykiatri möter många av de barn där försvårande faktorer och direkta orsaker samlas. En viktig uppgift är att skilja på det som försvårar från det som orsakar.

 Vad du kan uppmärksamma. Modellens viktigaste bidrag är sorteringen. Försvårande faktorer som ADHD, autism, depression, trauma och språkstörning *banar väg*. Direkta orsaker som impulsivitet, känsloregleringsbrister, oräddhet, empatibrist och normbrytande attityder *orsakar*. Tillfälliga tillstånd som kris, affekt och rus *utlöser*. En diagnos är alltså i sig ingen förklaring till normbrytande, så fråga alltid vad mer som finns i bilden. Uppmärksamma särskilt oräddhet, alltså låg rädsloreaktivitet, och svaga empatiska reaktioner, som är egna riskspår. De fångas inte alltid av diagnoser men förutsäger sämre utveckling och kan kräva anpassat föräldraarbete, som bör vara belöningsbaserat snarare än konsekvensbaserat, eftersom konsekvenser biter dåligt på den orädda. Skilj reaktiva mönster, alltså kris- och situationsutlösta, från etablerade mönster med normbrytande attityder, för de har olika prognos och olika behandlingsfokus.

 Vad du kan göra. Behandla de försvårande faktorerna, vilket ofta är avgörande, eftersom obehandlad ADHD är en ständig motvind. Men stanna inte där när direkta orsaker finns: ge färdighetsbyggande insatser för känsloreglering och impuls kontroll, och framför allt föräldrastöd.

Ge skola och socialtjänst användbara beskrivningar, alltså vad som orsakar, vad som banar väg och vad som skyddar, vilket är en mycket mer användbar leverans än endast en diagnoslista. Beakta den prosociala sidan i behandlingsplaner: färdigheter är hälften, och sammanhang där färdigheterna används och lönar sig är den andra hälften, alltså fritidsaktivitet, skolroll och kamratsammanhang. Där avgörs ofta om färdigheterna håller utanför mottagningsrummet. Och tillämpa mottaglighetsprincipen på er egen verksamhet: familjer som inte kommer är inte alltid omotiverade, för formen kanske inte når dem.

 Fallgropar. Att behandla försvårande faktorer och bocka av ärendet medan de direkta orsakerna växer vidare. Att inte uppmärksamma normbrytande beteende i sig och underlåta att använda diagnosen Uppförandestörning, som är just normbrytande beteende som är frekvent, ihållande och funktionspåverkande.

 Ålder och kön. Åldern avgör vilken sorts insats som är rimlig. Hos små barn är föräldrastöd och färdighetsträning huvudspåret, medan behandlingsprogram riktade mot barnet självt får mindre vikt. I tonåren blir umgänge och sammanhang en del av behandlingsuppgiften, inte bara en bakgrund. Hos unga vuxna flyttar tyngdpunkten till livssituationen, alltså missbruk, sysselsättning och relationer, i kombination med strukturerade program fokuserade på de direkta orsakerna bakom normbrytande, brottsligt beteende. När det gäller kön finns två återkommande fel att undvika. Det ena är att flickors normbrytande mönster tolkas enbart som inåtvänd problematik, så att de direkta orsakerna aldrig bedöms. Det andra är att oräddhet och svaga empatiska reaktioner hos flickor missas, eftersom de förväntas hos pojkar. Kom också ihåg att skillnaden mellan könen i impulsivitet främst ligger i sensationssökande och låg straffkänslighet och inte i exekutiv självkontroll, vilket har direkta följder för vilka insatser som biter.

Bostads- och fastighetsbolag

Den som äger och förvaltar hus förvaltar också situationer. Bostadsbolagen är, ofta utan att tänka på det i de termerna, en av de största aktörerna på Brott förklarar-modellens situationssida. I utsatta områden är de dessutom en omgivningsfaktor på utvecklingsförloppet, eftersom bostadsområdet är en av barnens fyra omgivningsarenor.

 Vad ni kan uppmärksamma. Platserna där situationens egenskaper samlas: mörka och skymda passager, entréer och källargångar utan insyn (låg upptäcktsrisk), tomma lokaler och övergivna ytor (otydlighet om vad som gäller, platser att ta i besittning), förfall och klotter som får stå kvar (signalen att ingen ser och ingen bryr sig, vilket bjuder in mer), och de informella samlingsplatser där äldre möter yngre utan vuxeninsyn. Rekryteringsgeografi i avsnitt 10 är påfallande ofta fastighetsnära: gårdar, garage och trapphus. Förvaltare, bovärdar och fastighetsskötare hör och ser dessutom sådant som ingen myndighet ser, alltså vilka trapphus som är tillhåll, vilka familjer som är rädda och var det skaver.

 Vad ni kan göra. Arbeta med CPTED-verktygen från avsnitt 17: belysning, sikt och genomsikt, tydliga gränser mellan privat och offentligt, snabb sanering och reparation (underhåll är brottsförebyggande arbete och verkligen inte bara kosmetika), och aktivitetsstöd, alltså att fylla gårdar, lokaler och bottenvåningar med positiv, prosocial verksamhet så att den negativa, normbrytande trängs undan. Överväg att upplåta lokaler till föreningsliv, läxhjälp och fritidsverksamhet, eftersom det förvandlar en plats till ett prosocialt sammanhang och alltså

påverkar både situationen och individerna på en gång. Håll bovärdarna kvar och synliga, eftersom kontinuerlig och känd vuxennärvaro är naturlig övervakning och relationsbygge samtidigt. Och sitt med i den lokala samverkan med kommun, polis, skola och socialtjänst, eftersom fastighetsbolagets lägesbild ofta är den mest finkorniga som finns.

 Fallgropar. Fästningsfällan: att bygga bort otryggheten med staket, kameror och avvisande design kan stänga ute de boende ur sina egna miljöer, stämpla området och flytta problemen en gård bort. Social sammanhållning och aktivitetsstöd gör ofta mer än skalskydd. Och passivitetsfällan: att låta förfall stå kvar med argumentet att det ändå förstörs igen.

 Ålder och kön. Platserna används olika av individer i olika åldrar, och det syns i vilka åtgärder som fungerar. Yngre barn behöver gårdar och närmiljöer med vuxennärvaro och synlighet. Tonåringar behöver platser att faktiskt vara på, för saknas de tar de andra platser i besittning, ofta just de skymda. Och det är i tonårsåldern som informella mötesplatser mellan äldre och yngre blir en rekryteringsrisk. När det gäller kön: otryggheten i det offentliga rummet är påtagligt könad, och kvinnor och flickor känner sig mer otrygga i samma miljöer. Belysning höjer där framför allt tryggheten, medan sikt och befolkade stråk dessutom minskar tillfällena. Fråga också vilka som faktiskt använder gårdarna och lokalerna, eftersom flickor lätt planeras bort när ytorna utformas för fotboll och inte för att umgås.

Kommunen: brottsförebyggande strategier, stadsplanering, gata och park

Kommunen är den enda aktör som rör över nästan hela kartan samtidigt: förskola och skola, socialtjänst, fritidsverksamhet, fysisk planering, gator och parker, och dessutom samordningen av det lokala brottsförebyggande arbetet. Modellens största nytta finns här som gemensam karta och prioriteringsstöd.

För den brottsförebyggande strategien. Använd orsakskedjan som struktur för lägesbild och åtgärdsplan. Vilka insatser i kommunen arbetar med person-sidan, alltså utvecklingen genom föräldrastöd, förskola och skola, elevhälsa och fritid? Vilka arbetar med situationssidan, alltså platser, tillfällen och tillsyn? Och var är det tomt? En vanlig obalans är att åtgärdslistan fylls av synliga situationsinsatser som kameror och väktare, medan person-sidans långsamma men grundläggande arbete med föräldraskapsstöd, skolanknytning och fritidstillgång står underfinansierat. Med modellen blir obalansen synlig och möjlig att argumentera om. Räkna dessutom det prosociala utbudet som brottsförebyggande infrastruktur: tillgången till föreningsliv, kultur, idrott och fritidsgårdar, och att den faktiskt når de barn som mest behöver den, är kommunens investering i modellens hela nedre halva. Modellen skalar för övrigt upp till samhällsnivå: när orsaksfaktorerna i ett samhälle ökar eller minskar, alltså föräldrastödets räckvidd, skolresultaten, drogtillgången och rekryteringsmiljöernas närvaro, rör sig brottsutvecklingen åt samma håll. Kommunens lägesbild över faktorerna är därmed också en prognos, och åtgärdsplanen en investering i kurvans riktning. Se till att samverkansforumen delar modellens språk om arenor, försvårande faktorer, direkta orsaker, skydd och situationer, så att förskolans oro, polisens lägesbild och fastighetsbolagets felanmälningar kan läggas på samma karta. Och bevaka riskprincipen på systemnivå: att kommunens tunga insatser träffar rätt barn, och att lågriskbarn inte dras in i utpekande program.

För stadsplaneringen. Varje detaljplan och varje gestaltungsbeslut är situationellt brottsförebyggande, eller motsatsen. Planera för naturlig övervakning, alltså bottenvåningar med verksamhet och fönster mot gata och gård, insyn och öppna siktlinjer och mänskliga flöden, och för tydliga offentliga rum utan herrelösa baksidor. Var däremot försiktig med tanken att bara blanda funktioner: att en plats rymmer många sorters verksamhet minskar inte i sig brottsligheten. Det avgörande är vilka verksamheter som ligger nära varandra och hur väl platsen förvaltas. Placera det som drar unga, alltså skolor, fritidsgårdar, idrottsytor och hållplatser, medvetet: väl synligt, väl befolkat och inte i skymundan. Bygg in förvaltningsbarheten från början, eftersom miljöer som är lätta att underhålla förblir underhållna, och underhåll är förebyggande arbete.

För gata och park. Driftens vardagsbeslut är både trygghets- och brottsförebyggande: belysning som fungerar och underhålls, siktröjning av buskage längs stråk, snabb klottersanering och reparation, och skötselnivåer som signalerar närvaro. Parker och torg kan programmeras med aktivitet, alltså evenemang, uteserveringar och idrott, eftersom befolkade platser övervakar sig själva. Och lyssna på felanmälningarna som lägesbild: var slocknar det, var förstörs det, och var undviker folk att gå?

 Fallgropar. Att förväxla trygghetsåtgärder med brottsförebyggande arbete, för de överlappar men är inte samma sak, och båda behövs. Att låta situationssidan, som syns och går snabbt, tränga ut person-sidan, som avgör på sikt. Fästningsfällan igen, alltså offentliga rum som designas mot unga i stället för dem. Och stuprören: en kommun som inte kopplar ihop planering, drift, skola, socialtjänst och fritid arbetar med varsin bit av en kedja som egentligen fungerar bäst hel.

 Ålder och kön. Lägg åldersperioderna som en axel i lägesbilden och åtgärdsplanen, och fråga var kommunens insatser faktiskt ligger. En vanlig obalans är att resurserna samlas i tonåren, när problemen har blivit synliga, medan tidig barndom och sen barndom, där insatser gör störst nytta, får minst. En annan är att ung vuxen ålder faller mellan stolarna, eftersom barnverksamheterna slutat och vuxenverksamheterna inte riktigt börjat. Lägg också in kön som en granskningsfråga i uppföljningen: vilka nås av kommunens prosociala utbud, vilka nås av de förebyggande insatserna, och stämmer det med vad ni vet om flickors mindre synliga mönster? Ett utbud som når nio pojkar på varje flicka är inte könsneutralt bara för att det är öppet för alla.

Kriminalvården

Kriminalvården möter vuxna med en i regel befast brottslighet av något slag, alltså individer där de direkta orsakerna har konsoliderats och ofta förstärkts av livssituationen. Verkställigheten är också en av få arenor där både personen och en stor del av dygnet går att påverka samtidigt.

 Vad du kan uppmärksamma. Orsaksbilden bakom just den här individens brottslighet, inte bara brottet i domen: vilka direkta orsaker som bär för just den här individen, alltså exempelvis bristande självkontroll, svårigheter med känsloreglering, oräddhet, svaga empatiska reaktioner och normbrytande attityder och moral, och vad i livssituationen som förstärker dem, alltså missbruk, försörjning, bostad och umgänge. Skilj på de indirekta och de direkta orsakerna. Uppmärksamma de prosociala resurser som faktiskt finns. Det kan vara relationer, färdigheter och mål som går att utveckla vidare, eftersom vägen ut sällan går genom enbart frånvaro av brott.

 Vad du kan göra. Följ RBM-logiken och gör det hela vägen: matcha insatsens intensitet mot risknivån, rikta den mot de direkta orsakerna hos just den här individen enligt behovsprincipen,

och anpassa formen så att den når fram enligt mottaglighetsprincipen. Arbeta med de direkta orsaker som går att träna, alltså impuls kontroll, känsloreglering, problemlösning och attityder, och behandla missbruket där det finns. Utveckla samtidigt den prosociala sidan aktivt: arbete, studier, ansvar och sammanhang som ger status och mening på prosocial väg.

 Fallgropar. Att fastna vid de indirekta orsakerna och generella program i stället för att individanpassa och komma åt de direkta orsakerna. Att blanda lågrisk med högrisk, eftersom anstalten då kan bli en effektiv normbrytande inlärningsmiljö. Förvaring utan innehåll, som varken bromsar orsakerna eller utvecklar det prosociala. Och stämplingen, som verkställigheten själv kan förstärka och som gör vägen tillbaka brantare.

 Ålder och kön. Åldern styr utsikterna: ålder-brott-kurvan betyder att många lämnar brottsligheten av sig själva, medan den lilla grupp som bär tidig debut, bredd och ackumulering behöver de kraftfulla och uthålliga insatserna. Kvinnorna är färre än männen, men bär oftare en profil av utsatthet och delaktighet samtidigt, med en väg in som gått via relationer snarare än via egen karriär, vilket ska vägas in både i bedömning och insatser.

21. Jämförelse med andra teorier

Brott förklarar är i delar eklektisk: flera beståndsdelar finns i tidigare teorier. Anspråket är inte att varje del är ny, utan att arkitekturen och kombinationen är det, och att den ger en räckvidd de enskilda teorierna saknar. Här är de viktigaste skillnaderna, teori för teori. Var och en fångar en verklig bit, men ingen täcker hela kedjan. Fullständiga primärkällor till teorierna står sist i avsnittet.

Rutinaktivitetsteorin/Brottstriangeln (Cohen och Felson; brott sker när en motiverad förövare möter ett lämpligt objekt i frånvaro av väktare) är stark på situationssidan, men (1) lämnar den motiverade förövaren helt oförklarad, och Brott förklarar fyller den person-sidan med en fullständig utvecklingsmodell; (2) den förutsäger att inget brott sker när en kapabel väktare finns på plats, men brott begås ändå ibland just då, vilket teorin inte förklarar men modellen gör, eftersom en individ med tillräckligt starka direkta orsaker och med ett impulsivt eller riskmedvetet val kan begå brott trots väktaren; (3) den saknar utveckling över tid, eftersom varför någon *blir* en motiverad förövare ligger utanför teorin; (4) dess situationsinsikter ryms samtidigt i modellen, för lämpligt objekt och frånvarande väktare är i praktiken situationens egenskaper i del 4.

Rational choice- och avskräckningsteorierna (Cornish och Clarke) modellerar brottsbeslutet som (1) en enda kalkylprocess, medan Brott förklarar har tre valprocesser, och det impulsiva valet ligger utanför kalkylteoriernas räckvidd; (2) de skiljer inte risktagande från felkalkyl, medan skillnaden finns i modellen, eftersom risken kan vara korrekt uppfattad och ändå accepteras; (3) de förklarar inte varför avskräckning empiriskt biter så ojämnt, medan modellen förutsäger just det mönstret, alltså att kalkylbrott påverkas och impulsbrott knappt alls; (4) de saknar person-sidans utveckling, så varför två individer kalkylerar olika inför samma frestelse blir obesvarat utan orsaksfaktorerna.

Självkontrollteorin (Gottfredson och Hirschi) förklarar all brottslighet med (1) en enda orsak, låg självkontroll, medan Brott förklarar har en öppen klass av direkta orsaker; (2) den kan därför inte förklara den kontrollerade och planerande gärningspersonen, där god självkontroll fungerar som ett *verktyg* i stället för som skydd; (3) den betraktar självkontrollen som i huvudsak färdigformad efter barndomen, medan modellen är dynamisk genom hela livet, med livssituation, konsekvensåterkoppling och vägar ut ur brott; (4) i modellen är självkontrollen dessutom en tvåsidig axel, där den starka polen är en aktiv motverkare och inte bara frånvaro av risk.

Situational Action Theory (SAT) (Wikström) skiljer sig på fem punkter från Brott förklarar: (1) i SAT har moralen en särställning, eftersom den filtrerar vilka handlingsalternativ som alls övervägs, medan moralen i Brott förklarar är *en* möjlig direkt orsak bland flera; (2) SAT kräver i praktiken både bristande moral och bristande kontrollförmåga i samspel, medan modellen bara kräver *någon* direkt orsak, från endera sorten; (3) valet är i SAT en process, från perception till val, medan modellen har tre olika; (4) arvets specificerade roll, den utbyggda arkitekturen för skydd och motverkare, och de två utvecklingsvägarna med gemensam konsekvensåterkoppling saknar motsvarighet i SAT; (5) SAT drar en skarp gräns mellan orsak och markör och avfärdar många riskfaktorer som icke-kausala, medan Brott förklarar bygger in dem som indirekta orsaker och försvårande faktorer via socialisationen. Skillnaden är mer i arkitektur än i grundsyn, eftersom också SAT förklarar utvecklingen genom moralbildning och selektion, det som i SAT kallas orsakernas orsaker.

Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP) (Farrington) delar Brott förklarat-modellens långsiktiga utvecklingsperspektiv och har till och med en liknande konsekvensåterkoppling, men (1) samlar hela person-sidan i en enda underliggande storhet, kallad antisocial potential, medan Brott förklarat har ett öppet index av namngivna, var för sig mätbara och påverkbara faktorer; (2) skillnaden är praktisk, eftersom ett index pekar ut *vad* som ska påverkas hos *vem*, vilket en latent kraft inte gör; (3) skyddssidan och de två utvecklingsvägarna är utvecklade i ICAP.

Social inlärningsteori (Akers) (1) gör inlärningen till hela förklaringen, medan den i modellen är en mekanism bland flera, där arv, förmågor och situation står utanför inlärningsteorin; (2) den saknar arvets utgångslägen, som påverkar vad samma inlärningsmiljö gör med olika barn.

Moffitts tvåtypsmodell (livsförloppspersistent respektive ungdomsbegränsad brottslighet) fångar något viktigt om tidig och sen debut, men (1) delar in i kvalitativa typer där forskningen numera ser gradskillnader och fler, glidande banor, så modellens kontinuum stämmer bättre med data; (2) typtänkandet riskerar dessutom just den etikettering som modellen är byggd för att undvika; (3) den förklarar framför allt uppkomsten av de två banorna, medan Brott förklarat är en fullständig orsakmodell med arv, socialisation, livssituation, situation och konsekvenser, och dessutom förklarar kön och nätverkskriminalitet; (4) den ofta förbisedda grupp som debuterar först i vuxen ålder ryms svårt i tvåtypsmodellen men följer direkt av modellens logik, att en förändrad livssituation kan väcka direkta orsaker som tidigare varit svaga.

Social Development Model (SDM) (Catalano och Hawkins integrerar kontrollteori, social inlärning och differentiell association till en utvecklingskedja: möjligheter, engagemang, färdigheter, belöningar, anknytning och värderingar, i en prosocial och en antisocial variant) ligger närmast modellen på den skyddande sidan, och läses därför som stöd snarare än som kontrast. Den (1) saknar arvet som startpunkt och börjar i de sociala erfarenheterna, medan Brott förklarat börjar i arvet som möter socialisationen; (2) är en enda socialisationskedja, medan modellen har fem delar och dessutom förklarar ålder, kön och nätverkskriminalitet; (3) saknar beslutssteget, alltså de tre valprocesserna; (4) gör inte ekvifinaliteten uttrycklig. Men dess prosociala kedja är en av få rivaliserande teories egen skyddsmekanism, och den bekräftar oberoende modellens poäng att en prosocial väg skyddar i egen rätt.

Sampson och Laubs åldersgraderade teori om informell social kontroll (att sociala band och informell social kontroll håller tillbaka brott, och att upphörande av brott blir möjligt genom hela livet via vändpunkter som arbete och parrelation) delar modellens dynamiska syn på förändring, men (1) är i första hand en teori om upphörande och sociala band, medan Brott förklarat förklarar hela förloppet från arv till konsekvenser; (2) modellen behandlar vändpunkterna som förändringar i livssituationen och umgänget, alltså som något som verkar genom de direkta orsakerna, och inte som en egen mekanism; (3) modellen tar in teorins viktigaste påpekande, att orsakerna till att upphöra inte är spegelbilden av orsakerna till att debutera, som en uttrycklig nyans i avsnittet om orsakerna i olika åldrar. Teorins styrka, att visa att förändring är möjlig också i vuxen ålder, är helt förenlig med Brott förklarat-modellen.

Det här gör ingen annan teori på en gång. Brott förklarat ger arvet en specificerad plats, ger skydden och motverkarna en egen likvärdig arkitektur, beskriver två utvecklingsvägar på ett kontinuum med en gemensam konsekvensåterkoppling, kräver minst en direkt orsak men ingen särskild, arbetar med tre valprocesser, och har ekvifinalitet och multifinalitet som

grundegenskaper, i en modell som täcker alla brottstyper, båda könen och alla åldrar. Det är inget påstående om att de andra teorierna har fel, för flera av dem ryms som specialfall i modellen. Det är ett påstående om räckvidd.

Källor till de jämförda teorierna

Rutinaktivitetsteorin: Cohen, L. E., & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, 44(4), 588–608.
<https://doi.org/10.2307/2094589>

Rational choice- och avskräckningsteorierna: Cornish, D. B., & Clarke, R. V. (Red.). (1986). *The reasoning criminal: Rational choice perspectives on offending*. New York: Springer-Verlag.

Självkontrollteorin: Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press.

Situational Action Theory (SAT): Wikström, P.-O. H. (2020). Explaining crime and criminal careers: The DEA model of Situational Action Theory. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 6, 188–203. <https://doi.org/10.1007/s40865-019-00116-5>

Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP): Farrington, D. P. (2020). The Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP) theory: Past, present, and future. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 6, 172–187. <https://doi.org/10.1007/s40865-019-00112-9>

Social inlärningsteori: Akers, R. L. (1998). *Social learning and social structure: A general theory of crime and deviance*. Boston: Northeastern University Press.

Moffitts tvåtypsmodell: Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.
<https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>

Social Development Model (SDM): Catalano, R. F., & Hawkins, J. D. (1996). The social development model: A theory of antisocial behavior. I J. D. Hawkins (Red.), *Delinquency and crime: Current theories* (s. 149–197). New York: Cambridge University Press.

Sampson och Laubs åldersgraderade teori om informell social kontroll: Sampson, R. J., & Laub, J. H. (1993). *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

22. Forskningsstöd, del för del

Här redovisas forskningsstödet för modellens delar, en del i taget, med en kommentar om vad som är starkast respektive svagast belagt, följt av källorna.

Samband, inte bevisade orsaker. De enskilda risk- och skyddsfaktorerna vilar på en omfattande forskningsbas, mest metaanalyser och longitudinella studier, men det handlar om samband. De flesta enskilda faktorer har svaga effekter var för sig, och det är när riskfaktorerna hopar sig som ger styrka.

Starkast design väger tyngst. Källorna prioriteras efter hur väl de kan bära ett orsakspåstående: främst metaanalyser och systematiska översikter för sambandens storlek, därefter tvilling-, adoptions- och registerstudier samt kvasiexperiment för att skilja verklig orsak från selektion, och enskilda eller kvalitativa studier bara där inget annat finns.

Arkitekturen är en ordning lagd på forskningen. Indelningen i direkta och indirekta orsaker, försvårande och underlättande faktorer och motverkare, liksom räknereglerna, är Brott förklarar-modellens teoretiska ordning och inte i sig ett forskningsresultat.

Under varje del anges de källor som bär delens påståenden, med en beskrivning av vad varje källa bidrar med följt av den fullständiga referensen.

Arvet, medfödda utgångslägen

Evidensen. Det starkast belagda här är att arvet spelar roll: tvillingstudier visar samstämmigt att ungefär hälften av variationen i normbrytande beteende hänger samman med ärftliga anlag, och att de fem förmågorna, särskilt självkontrollsförmågan, i sin tur är ärftliga. Det svagast belagda, och den viktigaste gränsen att hålla, är steget från anlag till handling. Det finns inga brottsgener: enskilda genetiska varianter förklarar var för sig bara någon enstaka procent, och arvet verkar inte direkt på handlingen utan via förmågorna, som möter socialisationen. Ungefär fyra av tio av variationen är dessutom icke-ärftlig. Fyndet om pannlob och amygdala är underlag för förmågorna, inte egna faktorer i modellen.

Stödjer att tidiga beteendeproblem har delvis ärftliga rötter och stor överlappning med ADHD, alltså modellens koppling mellan arvet och de tidiga försvårande faktorerna. Forskningsöversikt om tidiga tecken, ärftlighet och utfall: Hyde, L. W., Trentacosta, C. J., & Bezek, J. L. (2026). Annual research review: Early conduct problems – precursors, outcomes, and etiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 67(4), 524–545. <https://doi.org/10.1111/jcpp.70031>

Stödjer modellens bild av att arv och miljö samverkar via nervsystemet i stället för att arvet verkar direkt på handlingen. En ekologisk neuroutvecklingsmodell för antisocialt beteende och känslomässigt kalla drag: Hyde, L. W., Tillem, S., Westerman, H. B., & Guzman, J. M. (2024). An ecological neurodevelopmental model of the development of youth antisocial behavior and callous-unemotional traits. *Annual Review of Developmental Psychology*, 6, 273–300. <https://doi.org/10.1146/annurev-devpsych-120621-045355>

Stödjer att de medfödda utgångslägena syns redan i förskoleåldern. Temperamentets betydelse hos förskolebarn: Assary, E., Salekin, R. T., & Barker, E. D. (2015). Big-Five and callous-unemotional

traits in preschoolers. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 37(3), 371–379. <https://doi.org/10.1007/s10862-014-9471-9>

Stödjer oräddheten som ett tidigt utgångsläge i arvet, och att den verkar mot beteendeproblemen via föräldraskap och ångest snarare än direkt: Fanti, K. A., Mavrommatis, I., Colins, O., & Andershed, H. (2023). Fearlessness as an underlying mechanism leading to conduct problems: Testing the intermediate effects of parenting, anxiety, and callous-unemotional traits. *Research on Child and Adolescent Psychopathology*, 51(8), 1115–1128. <https://doi.org/10.1007/s10802-023-01076-7>

Stödjer den viktiga gränsen i modellen, att arvet spelar roll men inte pekar ut brott. Aktuell översikt över vad genetiskt informerad forskning kan och inte kan säga om antisocialt beteende: Pezzoli, P., McCrory, E. J., & Viding, E. (2025). Shedding light on antisocial behavior through genetically informed research. *Annual Review of Psychology*, 76, 797–819.

Stödjer att arvet spelar roll, med ärftlighet för brottslighet och dess undertyper, alltså våld, ekonomisk brottslighet och egendomsbrott. Svensk nationell tvillingstudie: Kendler, K. S., Maes, H. H., Lönner, S. L., Morris, N. A., Lichtenstein, P., Sundquist, J., & Sundquist, K. (2015). A Swedish national twin study of criminal behavior and its violent, white-collar and property subtypes. *Psychological Medicine*, 45(11), 2253–2262. <https://doi.org/10.1017/S0033291714002098>

Stödjer att arvets bidrag går att skilja från den delade miljöns. Syskondesign för missbruk, alkoholberoende och brottslighet: Kendler, K. S., Ohlsson, H., Edwards, A. C., Lichtenstein, P., Sundquist, K., & Sundquist, J. (2016). A novel sibling-based design to quantify genetic and shared environmental effects: Application to drug abuse, alcohol use disorder and criminal behavior. *Psychological Medicine*, 46(8), 1639–1650. <https://doi.org/10.1017/S003329171500224X>

Stödjer modellens kärnpåstående att arvet verkar via förmågorna och inte direkt på handlingen. Hur polygena anlag går via självkontroll och kognition: Wertz, J., Caspi, A., Belsky, D. W., Beckley, A. L., Arseneault, L., Barnes, J. C., Corcoran, D. L., Hogan, S., Houts, R. M., Morgan, N., Odgers, C. L., Prinz, J. A., Sugden, K., Williams, B. S., Poulton, R., & Moffitt, T. E. (2018). Genetics and crime: Integrating new genomic discoveries into psychological research about antisocial behavior. *Psychological Science*, 29(5), 791–803. <https://doi.org/10.1177/0956797617744542>

Stödjer att empatiförmågan är delvis ärftlig. Tvillingmetaanalys om empatins ärftliga och miljömässiga ursprung: Abramson, L., Uzefovsky, F., Toccaceli, V., & Knafo-Noam, A. (2020). The genetic and environmental origins of emotional and cognitive empathy: Review and meta-analyses of twin studies. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 114, 113–133. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2020.03.023>

Socialisationen under uppväxten

Evidensen. Socialisationen är modellens mest beforskade del, men styrkan är ojämnt fördelad. Starkast belagt är att bristande självkontroll och kriminella attityder och umgänge hänger samman med normbrytande beteende, och att det som lärs in, alltså innehållet, betyder mer än de enskilda inlärningssätten. Svagast belagt är de specifika inlärningsmekanismerna imitation och belöning, som var för sig är fältets svagaste led, samt påståendet att våldsamt medieinnehåll lär ut aggression, där effekten krymper mot noll när mätningen blir bättre. Områdesfaktorer har starka

rå samband men små effekter när man jämför syskon i samma familj, alltså mest selektion. Genomgående är skyddssidan tunnare beforskad än risksidan.

De två utvecklingsvägarna och kontinuumet

Den klassiska tvåvägsmodell som Brott förklarats kontinuumhållning förhåller sig till, alltså tidig respektive ungdomsdebut som utvecklingsvägar: Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>

Stöd för modellens kontinuumhållning framför skarpa typer: Moffitts egen senare granskning som nyanserar taxonomin: Moffitt, T. E. (2007). A review of research on the taxonomy of life-course persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. I D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi, & I. D. Waldman (Red.), *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression* (kap. 3, s. 49–74). Cambridge University Press.

Stödjer modellens kontinuumhållning, att skillnaderna mellan utvecklingsvägarna är gradskillnader och inte typskillnader: studie av utvecklingsvägar från barndom till ungdom: Colins, O. F., Fanti, K. A., Hellfeldt, K., Frogner, L., & Andershed, H. (2025). Developmental trajectories of conduct problems from childhood to adolescence: Early childhood antecedents and outcomes in adolescence. *Development and Psychopathology*, 1–16.

Stödjer att det är riskens timing och varaktighet, inte banan i sig, som avgör utfallet: nationell kohortstudie med fyra banor: Gutman, L. M., Joshi, H., & Schoon, I. (2019). Developmental trajectories of conduct problems and cumulative risk from early childhood to adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 48(2), 181–198.

Ger den utvecklingskriminologiska ramen för modellens dimensioner och generella antisocialitet: handbok i utvecklingskriminologi: Morizot, J., & Kazemian, L. (Red.). (2015). *The development of criminal and antisocial behavior: Theory, research and practical applications*. Cham: Springer.

Arenorna, omgivningsfaktorer och negativa händelser

Stödjer anknytningen som en omgivningsfaktor på familjearenan: metaanalys om anknytning till föräldrar och normbrytande beteende: Hoeve, M., Stams, G. J. J. M., van der Put, C. E., Dubas, J. S., van der Laan, P. H., & Gerris, J. R. M. (2012). A meta-analysis of attachment to parents and delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(5), 771–785.

Stödjer otrygg och desorganiserad anknytning som försvårande i socialisationen: metaanalys om anknytning och utagerande beteende hos barn: Fearon, R. P., Bakermans-Kranenburg, M. J., van IJzendoorn, M. H., Lapsley, A.-M., & Roisman, G. I. (2010). The significance of insecure attachment and disorganization in the development of children's externalizing behavior: A meta-analytic study. *Child Development*, 81(2), 435–456. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2009.01405.x>

Stödjer att anknytningens betydelse håller i sig upp i vuxen ålder: metaanalys om anknytning och våldsbrottslighet: Ogilvie, C. A., Newman, E., Todd, L., & Peck, D. (2014). Attachment & violent offending: A meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 19(4), 322–339. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.04.007>

Underbygger skolanknytning och skolprestation som skyddsfaktorer i modellen: metaanalys om skyddsfaktorer mot antisocialt beteende: Gubbels, J., Assink, M., & van der Put, C. E. (2024).

Protective factors for antisocial behavior in youth: What is the meta-analytic evidence? *Journal of Youth and Adolescence*, 53, 233–257. <https://doi.org/10.1007/s10964-023-01878-4>

Stödjer mekanismen från negativa händelser till känsloregleringssvårigheter: metaanalys hos traumatiserade barn och unga: Villalta, L., Smith, P., Hickin, N., & Stringaris, A. (2018). Emotion regulation difficulties in traumatized youth: A meta-analysis and conceptual review. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 527–544.

Underbygger utfrysningens betydelse i socialisationen: metaanalys om social avvisning och dess effekter på aggressivt och prosocialt beteende: Quarmley, M., m.fl. (2022). Testing effects of social rejection on aggressive and prosocial behavior: A meta-analysis. *Aggressive Behavior*. (Fullständig författarlista i teorins kunskapsbas.)

Underlag för den digitala miljöns rekryteringsexponering: svensk studie av barns och ungas inträde i kriminella nätverk: Tollin, K., Angerbrandt, H., & Jonsson, A. (2023). *Barn och unga i kriminella nätverk. En studie av inträde, brott, villkor och utträde*. Rapport 2023:13. Stockholm: Brottsförebyggande rådet (Brå).

Stödjer föräldraskapet som en tung omgivningsfaktor, och vad i det som väger mest: metaanalys om föräldraskapsstilar och normbrytande beteende: Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., van der Laan, P. H., Smeenk, W., & Gerris, J. R. M. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37(6), 749–775.

Belägger sambandet mellan föräldrars psykiatriska diagnoser och barnens senare utfall, en faktor på familjearenan: svensk registerstudie: Zhou, M., Lageborn, C. T., Sjölander, A., Larsson, H., D’Onofrio, B., Landén, M., Lichtenstein, P., & Pettersson, E. (2024). Psychiatric diagnoses in parents and psychiatric, behavioral, and psychosocial outcomes in their offspring: A Swedish population-based register study. *American Journal of Psychiatry*, 181(8), 761–773. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.20230353>

Prövar och nyanserar om resurssvaga bostadsområden verkligen orsakar ungdomsbrottslighet, alltså orsak eller selektion: syskondesign på svensk totalpopulation: Sariaslan, A., Långström, N., D’Onofrio, B., Hallqvist, J., Franck, J., & Lichtenstein, P. (2013). The impact of neighbourhood deprivation on adolescent violent criminality and substance misuse: A longitudinal, quasi-experimental study of the total Swedish population. *International Journal of Epidemiology*, 42(4), 1057–1066. <https://doi.org/10.1093/ije/dyto66>

Kalibrerar hur mycket familjeekonomin i sig förklarar, alltså orsak mot selektion: motsvarande syskondesign för familjeinkomst: Sariaslan, A., Larsson, H., D’Onofrio, B., Långström, N., & Lichtenstein, P. (2014). Childhood family income, adolescent violent criminality and substance misuse: Quasi-experimental total population study. *British Journal of Psychiatry*, 205(4), 286–290. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.113.136200>

Stödjer barnmisshandel som en negativ händelse som banar väg mot senare våld: metaanalys av prospektiva studier: Fitton, L., Yu, R., & Fazel, S. (2020). Childhood maltreatment and violent outcomes: A systematic review and meta-analysis of prospective studies. *Trauma, Violence, & Abuse*, 21(4), 754–768. <https://doi.org/10.1177/1524838018795269>

Stödjer barndomstrauma som negativa händelser hos unga som begår brott: systematisk översikt: Malvaso, C. G., Cale, J., Whitten, T., Day, A., Singh, S., Hackett, L., Delfabbro, P. H., & Ross, S.

(2022). Associations between adverse childhood experiences and trauma among young people who offend: A systematic literature review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 23(5), 1677–1694. <https://doi.org/10.1177/15248380211013132>

Stödjer skolmobbing som en negativ händelse som förutsäger våld senare: metaanalys av prospektiva studier: Ttofi, M. M., Farrington, D. P., & Lösel, F. (2012). School bullying as a predictor of violence later in life: A systematic review and meta-analysis of prospective longitudinal studies. *Aggression and Violent Behavior*, 17(5), 405–418.

Stödjer mobbing, både att utsätta och att utsättas, som prediktorer för normbrytande beteende: metaanalys av prospektiva studier: Walters, G. D. (2024). School bullying perpetration and victimization as predictors of youth delinquency: A meta-analysis of prospective studies and data. *Aggression and Violent Behavior*, 79, 102010. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2024.102010>

Underbygger ett samband mellan skärmtid och barns beteendeproblem, en av de svagare belagda omgivningsfrågorna: metaanalys: Eirich, R., McArthur, B. A., Anhorn, C., McGuinness, C., Christakis, D. A., & Madigan, S. (2022). Association of screen time with internalizing and externalizing behavior problems in children 12 years or younger: A systematic review and meta-analysis. *JAMA Psychiatry*, 79(5), 393–405.

Motvikt mot att våldsamhet medieinnehåll skulle lära ut aggression, alltså en gräns för modellen: registrerad studie med nollfynd om våldsspelande och aggression: Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2019). Violent video game engagement is not associated with adolescents' aggressive behaviour: Evidence from a registered report. *Royal Society Open Science*, 6, 171474. <https://doi.org/10.1098/rsos.171474>

Inläringen

Ger inlärningsmekanismens empiriska status, med nyansen att förstärkning förutsäger svagare än övriga delar: metaanalys av social inläringsteori: Pratt, T. C., Cullen, F. T., Sellers, C. S., Winfree, L. T., Jr., Madensen, T. D., Daigle, L. E., Fearn, N. E., & Gau, J. M. (2010). The empirical status of social learning theory: A meta-analysis. *Justice Quarterly*, 27(6), 765–802.

Stödjer förstärkningsprincipen omsatt i praktik: metaanalys av randomiserade studier av Good Behavior Game: Smith, S., Barajas, K., Ellis, B., Moore, C., McCauley, S., & Reichow, B. (2021). A meta-analytic review of randomized controlled trials of the Good Behavior Game. *Behavior Modification*, 45(4), 641–666. <https://doi.org/10.1177/0145445519878670>

Försvårande faktorer, direkta orsaker och motverkare

Belägger självkontroll som den mest belagda enskilda direkta orsaken: metaanalys om självkontroll och brott: Pratt, T. C., & Cullen, F. T. (2000). The empirical status of Gottfredson and Hirschi's general theory of crime: A meta-analysis. *Criminology*, 38(3), 931–964.

Underbygger känsloreglering som direkt orsak och god reglering som motverkare: metaanalys om känsloreglering och aggression: Smith, K., Jones, A., Daly, N., Widdrington, H., Garofalo, C., & Gillespie, S. M. (2025). Emotion regulation and aggression: A systematic review and meta-analysis. *Aggressive Behavior*, 52, Article e70055. <https://doi.org/10.1002/ab.70055>

Stödjer de kriminella attitydernas utveckling som direkt orsak: metaanalys om det kriminella tänkandets utvecklingsrötter: Walters, G. D. (2022). Crime and social cognition: A meta-analytic

review of the developmental roots of adult criminal thinking. *Journal of Experimental Criminology*, 18(1), 183–207. <https://doi.org/10.1007/s11292-020-09435-w>

Ger den teoretiska mekanismen bakom hur sociala förmågor och tolkningar utvecklas i modellen: teorin om social informationsbearbetning: Crick, N. R., & Dodge, K. A. (1994). A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychological Bulletin*, 115(1), 74–101.

Preciserar att social kompetens inte är detsamma som prosocialitet, i linje med rikta-rätt-principen: teoretisk genomgång av social kompetens: Rose-Krasnor, L. (1997). The nature of social competence: A theoretical review. *Social Development*, 6(1), 111–135. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.1997.tb00097.x>

Stödjer personlighetsdragens samband med antisocialt beteende, alltså grunden för egenskaperna i modellen: metaanalys om personlighetsstrukturer: Miller, J. D., & Lynam, D. (2001). Structural models of personality and their relation to antisocial behavior: A meta-analytic review. *Criminology*, 39(4), 765–798. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2001.tb00940.x>

Belägger ackumuleringen, alltså risk- och skyddsfaktorers samlade betydelse, som är modellens bärande logik: studie om kumulativ risk och skydd för våldsbrottslighet: Andershed, A-K., Gibson, C. L., & Andershed, H. (2016). The role of cumulative risk and protection for violent offending. *Journal of Criminal Justice*, 45, 78–84. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2016.02.006>

Stödjer att sammanvägda riskindex förutsäger bättre än enskilda faktorer, alltså ackumuleringstanken: longitudinell studie av risk- och skyddsfaktorer och deras ursprung: Lösel, F., Stemmler, M., & Bender, D. (2025). Different pathways of externalising behaviour problems from preschool to youth: A test of risk and protective factors and potential origins. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 35(1), 10–21.

Stödjer empatibrist som direkt orsak, med skillnaden mellan kognitiv och affektiv empati: metaanalys om empati och brottslighet: Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). Empathy and offending: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 9(5), 441–476. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2003.03.001>

Stödjer moralens och samvetets utveckling som direkt orsak: metaanalys om samvetets utveckling och brottslighet: Walters, G. D. (2022). Conscience and delinquency: A developmentally informed meta-analysis. *Developmental Review*, 65, 101026.

Stödjer att den direkta orsaken moral och attityd går att påverka: metaanalys om insatser för moralutveckling hos unga som begår brott: Heynen, E., Hoogsteder, L., van Vugt, E., Schalkwijk, F., Stams, G.-J., & Assink, M. (2025). Effectiveness of moral developmental interventions for youth engaged in delinquent behavior: A meta-analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 69(5), 537–558.

Stödjer att en försvårande faktor, ADHD, som också med impulsiviteten har en dubbel roll i modellen även som direkt orsak, går att behandla med effekt på brottsligheten, samma individ med och utan behandling: svensk registerstudie: Lichtenstein, P., Halldner, L., Zetterqvist, J., Sjölander, A., Serlachius, E., Fazel, S., Långström, N., & Larsson, H. (2012). Medication for attention deficit-hyperactivity disorder and criminality. *New England Journal of Medicine*, 367(21), 2006–2014.

Nyanserar psykisk ohälsa som orsak, med stöd för att depression och ångest oftare är följder av brottslighet än orsaker: longitudinell studie: Jolliffe, D., Farrington, D. P., Brunton-Smith, I., Loeber, R., Ahonen, L., & Palacios, A. P. (2019). Depression, anxiety and delinquency: Results from the Pittsburgh Youth Study. *Journal of Criminal Justice*, 62, 42–49.

Livssituation och egenskaper, brottsbenägenhet

Evidensen. Här är de befästa direkta orsakerna, särskilt låg självkontroll och kriminella attityder, bland de mest robusta sambanden i hela forskningsfältet. Brottsbenägenhet är ett räkneindex och inte en egen orsak, och att ett samlat riskindex förutsäger brott bättre än enskilda faktorer är väl belagt. Svagast belagt är de indirekta orsakerna arbetslöshet och låg inkomst som egna orsaker: råsambanden är starka men försvinner till stor del när man jämför en individ med sig själv över tid eller kontrollerar för familj, alltså mest selektion.

Belägger ackumuleringen och buffringen, alltså hur risk- och skyddsfaktorer räknas samman och hur skydd dämpar risk, som är kärnan i brottsbenägenheten: studie om kumulativ risk och skydd: Andershed, A-K., Gibson, C. L., & Andershed, H. (2016). The role of cumulative risk and protection for violent offending. *Journal of Criminal Justice*, 45, 78–84.

<http://dx.doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2016.02.006>

Stödjer att skyddsfaktorer samspelar med och buffrar risk hos högriskungdomar: studie i Seattle Social Development Project: Kim, B. K. E., Gilman, A. B., Hill, K. G., & Hawkins, J. D. (2016).

Examining protective factors against violence among high-risk youth: Findings from the Seattle Social Development Project. *Journal of Criminal Justice*, 45, 19–25.

<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2016.02.015>

Stödjer att orsaker förstärker varandra snarare än bara adderas, alltså modellens ackumulering: hur uppfostringsfaktorer samverkar med andra riskfaktorer: Farrington, D. P., & Malvaso, C. G. (2025). Interactions between child-rearing and other risk factors in predicting delinquency, and implications for prevention. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 69(8), 963–979.

Stödjer att brottsbenägenhet är ett index och inte en enskild avgörande orsak: sammanvägda riskindex förutsäger bättre än enskilda faktorer: Lösel, F., Stemmler, M., & Bender, D. (2025). Different pathways of externalising behaviour problems from preschool to youth: A test of risk and protective factors and potential origins. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 35(1), 10–21.

Kalibrerar de indirekta orsakernas räckvidd: finsk registerstudie där sambandet mellan arbetslöshet och brott inom samma individ främst gäller egendomsbrott: Aaltonen, M., MacDonald, J. M., Martikainen, P., & Kivivuori, J. (2013). Examining the generality of the unemployment–crime association. *Criminology*, 51(3), 561–594. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12012>

Situationen

Evidensen. Situationssidan lånar sina starkaste belägg från etablerad forskning: att berusning, låg upptäcktsrisk och provokationer höjer risken i stunden är väl belagt, och det är upptäcktsrisken, inte straffets stränghet, som avskräcker. Svagast belagt är enskilda utlösare som

tillgång till vapen i den nära situationen och att en individ inte vet att handlingen är brott, där metaanalyser saknas. Genomgående räcker en tillfällig faktor aldrig ensam: den utlöser, men ersätter inte en direkt orsak.

Stödjer att tillfälliga tillstånd bidrar additivt och att inget enskilt är nödvändigt eller tillräckligt: studie av ilska, psykossjukdom och substanser i brottshandlingen: Joyce, C. J., Dillane, J., & Vasquez, E. A. (2013). The role of anger in offending: A grounded theory analysis of mentally disordered patients. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 24(2), 247–268. <https://doi.org/10.1080/14789949.2013.773454>

Stödjer berusning som en tillfällig individpåverkan som utlöser: experimentell metaanalys om akut alkohols omedelbara effekt på aggression: Crane, C. A., Godleski, S. A., Przybyla, S. M., Schlauch, R. C., & Testa, M. (2016). The proximal effects of acute alcohol consumption on male-to-female aggression: A meta-analytic review of the experimental literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 17(5), 520–531. <https://doi.org/10.1177/1524838015584374>

Stödjer alkoholens utlösande roll även vid sexuellt våld: metaanalys om alkoholkonsumtion och sexuell aggression: Rabaud, E., Bègue, L., & Bushman, B. J. (2025). Alcohol consumption and sexual aggression perpetration: A meta-analytic review. *Trauma, Violence, & Abuse*. Online first, 1–16. <https://doi.org/10.1177/15248380251366266>

Stödjer provokation som situationsfaktor, och hur den påverkar könsskillnaden i aggression: metaanalys: Bettencourt, B. A., & Miller, N. (1996). Gender differences in aggression as a function of provocation: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 119(3), 422–447.

Stödjer situationens egenskaper i praktiken: klassisk studie av hur nattklubbars inredning och trängsel skapar aggression: Macintyre, S., & Homel, R. (1997). Danger on the dance floor: A study of interior design, crowding and aggression in nightclubs. I R. Homel (Red.), *Policing for prevention: Reducing crime, public intoxication and injury* (Crime Prevention Studies, vol. 7, s. 91–113). Monsey, NY: Criminal Justice Press.

Underbygger miljöfaktorer bakom krogvåld: flernivåanalys av om det är kvällarna eller krogarna som är problemet: Graham, K., Bernards, S., Osgood, D. W., & Wells, S. (2006). Bad nights or bad bars? Multi-level analysis of environmental predictors of aggression in late-night large-capacity bars and clubs. *Addiction*, 101(11), 1569–1580. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2006.01608.x>

Stödjer platsens betydelse i situationen: uppföljning om hotspots med särskilt mycket aggression i krogmiljöer: Graham, K., Bernards, S., Osgood, D. W., & Wells, S. (2012). ‘Hotspots’ for aggression in licensed drinking venues. *Drug and Alcohol Review*, 31(4), 377–384. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3362.2011.00377.x>

Underlag för valprocessernas räckvidd: studie av om rational choice kan vara en generell brottsteori, med individdata över tid: Loughran, T. A., Paternoster, R., Chalfin, A., & Wilson, T. (2016). Can rational choice be considered a general theory of crime? Evidence from individual-level panel data. *Criminology*, 54(1), 86–112.

Belägger att det är upptäcktsrisken och inte straffets stränghet som avskräcker, med genomgående svaga effekter, alltså grunden för valprocesserna: metaanalys om avskräckningsmodellens empiriska status: Pratt, T. C., Cullen, F. T., Blevins, K. R., Daigle, L. E., & Madensen, T. D. (2006). The empirical status of deterrence theory: A meta-analysis. I F. T. Cullen, J. P. Wright, & K. R.

Blevins (Red.), *Taking stock: The status of criminological theory* (Advances in Criminological Theory, vol. 15, s. 367–395). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Underbygger alkoholens roll i våldsbrottsligheten: svensk kunskapsöversikt: Brottsförebyggande rådet (Brå). (2014). *Alkohol och våld. Kunskapsöversikt 2014:2*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Konsekvenserna

Evidensen. Det starkast belagda enskilda fyndet i den här delen är stämplingens dubbelhet: att formell systemhantering i genomsnitt ökar fortsatt normbrytande snarare än minskar det. Att belöning och bestraffning formar framtida beteende är teoretiskt väletablerat, men själva förstärkningsledet är en svagare prediktor än individ- och umgängesfaktorer. En del av stödet rör dessutom följder, alltså att brott till exempel leder till ångest, snarare än den rena inläringen.

Stödjer förstärkningens känslomässiga sida, att normbrott kan kännas belönande: systematisk översikt om positiva känslor och normbrytande beteende: Moore, J., Tam, L. Y. C., & Allen, J. L. (2024). When being bad feels good: A systematic review of the relationship between positive emotion and antisocial behavior in children and adolescents. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 27, 832–862. <https://doi.org/10.1007/s10567-024-00493-4>

Stödjer att stämplingen verkar via relationerna och inte bara via självbilden: studie av hur formell systemhantering påverkar ungas kamratnätverk: Rowan, Z. R., Fine, A., Steinberg, L., Frick, P. J., & Cauffman, E. (2023). Labeling effects of initial juvenile justice system processing decision on youth interpersonal ties. *Criminology*, 61(4), 731–757. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12348>

Orsakerna genom åldrarna och kön

Ger åldersramen med de fem perioderna och deras olika vikter, tillämpad på praktiskt arbete: Andershed, A-K., & Andershed, H. (2019). Risk- och skyddsfaktorer för normbrytande beteende bland unga: Att använda teori och forskning i praktiken. I *Barn och unga som begår brott eller riskerar att begå brott. Kunskapsstöd för socialtjänsten om att identifiera, utreda och bedöma behov*. Stockholm: Socialstyrelsen.

Underlag för åldersmönstret och för att de flesta upphör: forskningen om utvecklingsvägar: Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>

Stödjer modellens glidande banor snarare än skarpa typer: senare granskning av taxonomin: Moffitt, T. E. (2007). A review of research on the taxonomy of life-course persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. I D. J. Flannery, A. T. Vazsonyi, & I. D. Waldman (Red.), *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression* (kap. 3, s. 49–74). Cambridge University Press.

Stödjer ålder-brott-kurvans robusthet över kön, kulturer och brottstyper, och skillnaden i hur aggression och regelbrott utvecklas: systematisk översikt: Carroll, S. L., Mikhail, M. E., & Burt, S. A. (2023). The development of youth antisocial behavior across time and context: A systematic

review and integration of person-centered and variable-centered research. *Clinical Psychology Review*, 101, 102253.

Underbygger att kurvan är förklarad av orsaksfaktorer och inte en ren ålderseffekt: ålderns effekt försvann när psykologisk mognad (impulskontroll, självreglering, moralisk losskoppling) och sociala faktorer kontrollerades: Sweeten, G., Piquero, A. R., & Steinberg, L. (2013). Age and the explanation of crime, revisited. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(6), 921–938.

Ger mekanismen bakom nedgången i modellen: normal personlighetsmognad där impulsivitet och sensationssökande minskar och självkontrollen ökar under tjugårsåldern: Blonigen, D. M. (2010). Explaining the relationship between age and crime: Contributions from the developmental literature on personality. *Clinical Psychology Review*, 30(1), 89–100.

Underbygger att orsaksvariabler förklarar merparten av nedgången och att frontalloberna når sin plåtå omkring 25 år: översikt över ålder-brott-kurvan och kriminella karriärmönster: DeLisi, M. (2015). Age–crime curve and criminal career patterns. I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 4). Cham: Springer.

Underbygger att varningstecknet är tidig debut tillsammans med ackumulering och inte åldern i sig: nationell kohort där riskens timing och varaktighet skiljer banorna åt: Gutman, L. M., Joshi, H., & Schoon, I. (2019). Developmental trajectories of conduct problems and cumulative risk from early childhood to adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 48(2), 181–198.

Stödjer gradskillnader snarare än typer och att de flesta upphör: studie av utvecklingsvägar: Colins, O. F., Fanti, K. A., Hellfeldt, K., Frogner, L., & Andershed, H. (2025). Developmental trajectories of conduct problems from childhood to adolescence: Early childhood antecedents and outcomes in adolescence. *Development and Psychopathology*, 1–16.

Stödjer att en liten grupp med problem före tio års ålder står för merparten av det allvarliga senare, och varnar mot determinism vid tidiga bedömningar: forskningsöversikt om tidiga beteendeproblem: Hyde, L. W., Trentacosta, C. J., & Bezek, J. L. (2026). Annual research review: Early conduct problems – precursors, outcomes, and etiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 67(4), 524–545. <https://doi.org/10.1111/jcpp.70031>

Stödjer riskfaktorernas åldersordnade kedjor, där normbrytande kamrater vid 12 till 14 år var den starkaste enskilda prediktorn: Basto-Pereira, M., Farrington, D. P., & Maciel, L. (2024). Unraveling the sequences of risk factors underlying the development of criminal behavior. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 10, 242–264. <https://doi.org/10.1007/s40865-024-00254-5>

Stödjer att faktorernas vikter skiftar med livsstadium, alltså föräldrar i barndomen, kamrater i ungdomen och partner och arbete i vuxen ålder: ICAP-teorin: Farrington, D. P. (2020). The Integrated Cognitive Antisocial Potential (ICAP) theory: Past, present, and future. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 6, 172–187. <https://doi.org/10.1007/s40865-019-00112-9>

Stödjer att vägen ut nås via olika vägar men att förändringstakten i identitet, impulskontroll och kamratval skiljer mest, mer än arbete och partner: studie om olika vägar ut ur brott: Sweeten, G., & Khade, N. (2018). Equifinality and desistance: Which pathways to desistance are the most traveled

in young adulthood? *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 4(4), 369–394.
<https://doi.org/10.1007/s40865-018-0092-y>

Nyanserar debutåldern, alltså att det är persistensen och den totala riskmängden som bär utfallet snarare än debutåldern ensam: systematisk översikt och metaanalys: Bevilacqua, L., Hale, D., Barker, E. D., & Viner, R. (2018). Conduct problems trajectories and psychosocial outcomes: A systematic review and meta-analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 1239–1260.

Underlag för att koppla insatser till åldersperiod, alltså 6–11 respektive 12–17 år: svenskt kunskapsstöd: Socialstyrelsen. (2021). *Insatser för att motverka fortsatt normbrytande beteende och återfall i brott. Kunskapsstöd med rekommendationer för socialtjänstens arbete med barn 6–17 år*. Stockholm: Socialstyrelsen. Artikelnummer 2021-11-7626.

Stödjer att samma modell gäller båda könen, med samma profilstruktur och prediktorer hos flickor och pojkar men olika fördelning: könsjämförelse hos barn med beteendeproblem: Álvarez-Voces, M., & Romero, E. (2024). Gender differences in children's conduct problems: A multigroup analysis of latent profiles based on temperament and psychopathic traits. *Psicothema*, 36(1), 26–35. <https://doi.org/10.7334/psicothema2023.44>

Stödjer att kvinnor har samma vägtyper som män, inklusive ihållande banor: systematisk översikt av kvinnors brottsutvecklingsvägar (26 studier, omkring 92 000 individer, sju länder), med andelen i sådana banor mellan 0,4 och 23,4 procent: Coles, C., Wickersham, A., Lankester, M., Jolliffe, D., Blackwood, N., & Dickson, H. (2026). Female offending trajectories: A systematic review. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 12, 8.

Stödjer att könsgapet är kvantitativt snarare än kvalitativt, alltså samma vägtyper med olika fördelning: översikt om flickors antisociala utveckling: Lanctôt, N. (2015). Development of antisocial behavior in adolescent girls. I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 25, s. 399–411). Cham: Springer.

Kalibrerar könsskillnadens storlek: den tiofaldiga skillnaden gäller specifikt den livslångt ihållande gruppen, och kvoten är metod- och definitionsberoende, omkring tio till en i en klassisk kohortstudie och ned mot under två till en med andra metoder: Eme, R. (2020). Life course persistent antisocial behavior silver anniversary. *Aggression and Violent Behavior*, 50, 101344. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2019.101344>

Underbygger textens påstående att könsskillnaden i impulsivitet inte ligger i förmågan att hejda sig: metaanalys där skillnaden främst ligger i sensationssökande och lägre straffkänslighet hos män, medan skillnaden i exekutiv självkontroll är mycket liten: Cross, C. P., Copping, L. T., & Campbell, A. (2011). Sex differences in impulsivity: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 137(1), 97–130.

Stödjer könsskillnaden i sensationssökande, stabil över trettiofem år: metaanalys: Cross, C. P., Cyrenne, D-L. M., & Brown, G. R. (2013). Sex differences in sensation-seeking: A meta-analysis. *Scientific Reports*, 3, 2486. <https://doi.org/10.1038/srep02486>

Stödjer att kvinnor bedömer brott genomgående hårdare än män: studie om attityder till brott: Borg, I., & Hermann, D. (2023). Attitudes toward crime(s) and their relations to gender, age, and personal values. *Current Research in Behavioral Sciences*, 4, 100111. <https://doi.org/10.1016/j.crbeha.2023.100111>

Underlag för könsskillnaderna i socialisationen: skillnader i sociala färdigheter sjunker med åldern och utagerande beteende också, med liten skillnad i skolprestation: Ogden, T., Olseth, A., Sørle, M.-A., & Hukkelberg, S. (2021). Teacher's assessment of gender differences in school performance, social skills, and externalizing behavior from fourth through seventh grade. *Journal of Education*, 203(1), 211–221. <https://doi.org/10.1177/00220574211025071>

Stödjer att självkontrollens effekt på brott i huvudsak är könsneutral medan nivån skiljer sig: metaanalys: Pusch, N. (2025). Assessing the gender-neutral claim of self-control and offending: A meta-analysis. *Justice Quarterly*, 42(3), 529–551.

Stödjer att könsskillnaden i prosociala förmågor är selektiv, alltså finns i empatisk förståelse och verbal mentalisering men inte i moraliskt resonerande: matchad studie: Spenser, K. A., Bull, R., Betts, L., & Winder, B. (2022). Gender differences in theory of mind, empathic understanding, and moral reasoning in an offending and a matched non-offending population. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 66(5), 587–603. <https://doi.org/10.1177/0306624X211010287>

Underlag för den könade vägen in i nätverk: svensk studie av flickors och kvinnors vägar in, delaktighet och vägar ut, där tjejerna oftare är både delaktiga och utsatta: Tollin, K., Hurve, K., & Dufort, M. (2025). *Flickor och kvinnor i kriminella nätverk. En studie av vägar in, delaktighet, brott och vägar ut*. Rapport 2025:13. Stockholm: Brottsförebyggande rådet (Brå).

Stödjer att tidigare brotthistoria är den starkaste prediktorn för återfall hos unga: metaanalys: Cottle, C. C., Lee, R. J., & Heilbrun, K. (2001). The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behavior*, 28(3), 367–394.

Ger översikten över utvecklingsvägar och antisocialt beteende över livsloppet: Piquero, A. R., Reingle Gonzalez, J. M., & Jennings, W. G. (2015). Developmental trajectories and antisocial behavior over the life-course. I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 6). Cham: Springer.

Stödjer att utvecklingen börjar långt före tonårspuckeln, i småbarnsårens utvecklingsursprung: teoretiskt argument: Tremblay, R. E. (2015). Antisocial behavior before the age–crime curve: Can developmental criminology continue to ignore developmental origins? I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 3). Cham: Springer.

Stödjer att normbrytande utveckling kostar även för den som utövar den: systematisk översikt där de ihållande brottsbanorna följs av sämst psykisk hälsa: Reising, K., Ttofi, M. M., Farrington, D. P., & Piquero, A. R. (2019). Depression and anxiety outcomes of offending trajectories: A systematic review of prospective longitudinal studies. *Journal of Criminal Justice*, 62, 3–15.

Nätverks- och gängkriminalitet

Underlag för modellens bild av rekrytering och inträde: svensk intervjustudie med nätverksdelaktiga om inträde, hierarki, grooming-liknande uppvaktning, delaktighet i grova brott, villkor och utträde: Tollin, K., Angerbrandt, H., & Jonsson, A. (2023). *Barn och unga i kriminella nätverk. En studie av inträde, brott, villkor och utträde*. Rapport 2023:13. Stockholm: Brottsförebyggande rådet (Brå).

Underlag för den könade vägen in: flickors och kvinnors vägar in, ofta från sidan via en relation, och deras roller i nätverken: Tollin, K., Hurve, K., & Dufort, M. (2025). *Flickor och kvinnor i kriminella nätverk. En studie av vägar in, delaktighet, brott och vägar ut*. Rapport 2025:13. Stockholm: Brottsförebyggande rådet (Brå).

Underbygger att rekryteringen sker både på nätet och offline, och att offlinekontakter via befintliga relationer konverterar bäst: Bekkers, L., Van Houten, Y., Spithoven, R., & Leukfeldt, E. R. (2023). Money mules and cybercrime involvement mechanisms: Exploring the experiences and perceptions of young people in the Netherlands. *Deviant Behavior*, 44(9).
<https://doi.org/10.1080/01639625.2023.2196365>

Stödjer att samma socialisationslogik gäller vägen in i gäng, alltså att prosocial socialisation minskar risken och antisocial ökar den kraftigt: strukturell studie av utvecklingsvägar: Bishop, A. S., Hill, K. G., Gilman, A. B., Howell, J. C., Catalano, R. F., & Hawkins, J. D. (2017). Developmental pathways of youth gang membership: A structural test of the social development model. *Journal of Crime and Justice*, 40(3), 275–296.

Stödjer att gängmedlemskap inte är någon unik superorsak: Pyrooz, D. C., Turanovic, J. J., Decker, S. H., & Wu, J. (2015). Taking stock of the relationship between gang membership and offending: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behavior*, 43(3), 365–397.

Ger mekanismen bakom gängets egen kriminogena kraft: teoretisk genomgång av gruppens processer, alltså identitet, statusspel och moralisk losskoppling: Wood, J. L. (2014). Understanding gang membership: The significance of group processes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(6), 710–729. <https://doi.org/10.1177/1368430214550344>

Underbygger att brottsligheten ökar under medlemskapet och avtar vid utträde och att risken följer ackumuleringen: översikt över selektion, facilitering och riskackumulering: Melde, C. (2015). Gang membership in developmental perspective. I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 22). Cham: Springer.

Insatsernas inriktning och de förebyggande ramverken

Evidensen. Insatssidan är den del där evidensen oftast är blandad, och fyra ställen förtjänar särskild försiktighet. Insatsramverket RBM har stöd vid full följsamhet enligt grundarnas egna sammanställningar, men en paraplyöversikt av tjugosex metaanalyser fann inkonsekvent stöd och låg evidens kvalitet, och pekade på att effekterna är förhöjda i översikter skrivna av modellens förespråkare; debatten pågår. Situationell design mot bostadsområdesbrott har tydlig effekt mot egendomsbrott men ingen säkerställd effekt mot våldsbrott. Att en åtgärd på en plats mest flyttar brottet är forskningen emot, men frågan är inte avgjord för alla brottstyper. Och samordnade insatser mot alkoholtillgång är det bäst underbyggda enskilda fältet mot krogvåld, men underlaget är tunt och verkar bara om tillsynen följer med.

Avsnitt 16 sammanfattar hur insatser bör riktas för att få effekt och vilar på modellens egna principer: nödvändighetsregeln, både personen och situationen, ekvifinaliteten, orsaksackumuleringen och den härledda dimensioneringsprincipen. Dimensioneringsprincipen är härledd ur modellens logik och inte ett eget forskningsfynd. Effektpåståendena om individanpassning och matchning vilar på RBM-sammanställningen nedan (Bonta 2023).

Ger RBM-ramverkets aktuella framställning, med de tre principerna, deras utveckling och grundarnas effektsammanställning: Bonta, J. (2023). *The Risk-Need-Responsivity model: 1990 to the present*. HM Inspectorate of Probation, Academic Insights 2023/06. Manchester: HM Inspectorate of Probation.

Ger de kriminogena behoven, kallade Central Eight, och principernas formulering samt jämförelsen med Good Lives Model: Andrews, D. A., Bonta, J., & Wormith, J. S. (2011). The Risk-Need-Responsivity (RNR) model: Does adding the Good Lives Model contribute to effective crime prevention? *Criminal Justice and Behavior*, 38(7), 735–755.
<https://doi.org/10.1177/0093854811406356>

Kritisk motvikt om RBM:s evidensläge, en paraplyöversikt av 26 metaanalyser som finner inkonsekvent stöd: Fazel, S., Hurton, C., Burghart, M., DeLisi, M., & Yu, R. (2024). An updated evidence synthesis on the Risk-Need-Responsivity (RNR) model: Umbrella review and commentary. *Journal of Criminal Justice*, 92, 102197.

Repliken på kritiken mot RBM, skälet till att evidensläget beskrivs som omdebatterat snarare än avgjort: McGuire, J., Seto, M. C., Davies, J., & Lösel, F. (2025). Significantly off target: A commentary on Fazel et al.'s (2024) umbrella review of research on the risk–need–responsivity framework. *Journal of Experimental Criminology* (Response Essay).

Motvikt om RBM, en metaanalys av familjeinsatser där ingen enskild RBM-princip påverkade effekten signifikant: Bijlsma, A. M. E., Assink, M., Stams, G. J. J. M., & van der Put, C. E. (2024). A critical evaluation of the risk, need, and responsivity principles in family interventions for delinquent youth: A meta-analysis. *Criminal Justice Review*, 49(3), 310–344.

Motvikt om RBM, en metaanalys av randomiserade studier inom samhällspåföljd där följsamhet till RBM gav liknande resultat som bristande följsamhet: Duan, W., Wang, Z., Yang, C., & Ke, S. (2024). Are risk-need-responsivity principles golden? A meta-analysis of randomized controlled trials of community correction programs. *Journal of Experimental Criminology*, 20(3), 593–616.

Stödjer att behandling ger bättre resultat än straff för unga och att följsamhet till RBM ökar effekten: sammanfattning av metaanalysen: Manchak, S. M., & Cullen, F. T. (2015). Intervening effectively with juvenile offenders: Answers from meta-analysis. I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 30, s. 477–490). Cham: Springer.

Stödjer att det finns familjebaserade behandlingar med starkt evidensstöd för allvarligt antisociala ungdomar: Henggeler, S. W. (2015). Effective family-based treatments for adolescents with serious antisocial behavior. I J. Morizot & L. Kazemian (Red.), *The development of criminal and antisocial behavior* (kap. 29, s. 461–472). Cham: Springer.

Stödjer att situationell design har tydlig effekt mot egendomsbrott men ingen säkerställd mot våldsbrott: metaanalys om miljödesign i bostadsområden: Widmark, J. (2026). Crime prevention in residential areas: A systematic review and meta-analysis of environmental design approaches. *European Journal on Criminal Policy and Research*. <https://doi.org/10.1007/s10610-026-09659-y>

Ger källan till CPTED-principerna, alltså naturlig övervakning, tillträdeskontroll, territorialitet, underhåll och aktivitetsstöd, samt metodens innehåll, idéhistoria och generationer: Mara, F., & Cutini, V. (2024). The environmental approach to security: A historical-theoretical literature

review on space and crime. *Planning Theory & Practice*, 25(4), 525–547.
<https://doi.org/10.1080/14649357.2024.2415552>

Stödjer att social sammanhållning skyddar mer än fysiskt skalskydd i skolan: metaanalys om normbrytande beteende i skolan: Pusch, N. (2022). Macro-level criminological perspectives and school delinquency: A meta-analysis. *Youth & Society*, 54(7), 1247–1279.

Underlag för att evidensen om enskilda situationella åtgärder är blandad: översikt över brott och otrygghet i offentliga miljöer: Ceccato, V., & Nalla, M. K. (Red.). (2020). *Crime and fear in public places: Towards safe, inclusive and sustainable cities*. Abingdon: Routledge.

Nyanserar CPTED, alltså riskerna för social exkludering och fästningsmentalitet i det offentliga rummet: kritisk genomgång av metodens logik: Gooren, J. (2023). The logic of CPTED for public space or the social potential of physical security. *Crime, Law and Social Change*, 79(4), 417–436.
<https://doi.org/10.1007/s10611-022-10058-7>

Ger det styrkebaserade perspektivets egna argument: repliken från Good Lives Model-sidan i debatten med RBM-företrädarna: Ward, T., Yates, P. M., & Willis, G. M. (2012). The Good Lives Model and the Risk Need Responsivity Model: A critical response to Andrews, Bonta, and Wormith (2011). *Criminal Justice and Behavior*, 39(1), 94–110. <https://doi.org/10.1177/0093854811426085>

Stödjer social färdighetsträning som en insats nära modellen: metaanalys: Beelmann, A., & Lösel, F. (2021). A comprehensive meta-analysis of randomized evaluations of the effect of child social skills training on antisocial development. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 7(1), 41–65. <https://doi.org/10.1007/s40865-020-00142-8>

Underlag för fritidssektorns roll: metaanalys om idrottsprogram som brottsförebyggande insats: Jugl, I., Bender, D., & Lösel, F. (2023). Do sports programs prevent crime and reduce reoffending? A systematic review and meta-analysis on the effectiveness of sports programs. *Journal of Quantitative Criminology*, 39(2), 333–384. <https://doi.org/10.1007/s10940-021-09536-3>

Underlag för kommunala lägesbilder: metaanalys om brottsprediktorer på makronivå: Pratt, T. C., & Cullen, F. T. (2005). Assessing macro-level predictors and theories of crime: A meta-analysis. *Crime and Justice: A Review of Research*, 32, 373–450.

Aktörsavsnitten

Aktörsavsnitten är tillämpningar av modellens logik på respektive verksamhet, och de vilar på samma källor som ovan. Särskilt: Hoeve m.fl. (2012) och Socialstyrelsen (2021) för föräldraskap, föräldrastöd och insatsval; Gubbels m.fl. (2024) för skolans skyddande faktorer; Tollin m.fl. (2023) för nätverkssignalerna; Bonta (2023) för risk-, behovs- och mottaglighetslogiken; samt Widmark (2026), Mara & Cutini (2024), Pusch (2022) och Gooren (2023) för bostads-, plan- och driftavsnittens situationella åtgärder och deras gränser. Ålders- och könsraderna i varje aktörsavsnitt vilar på källorna under avsnitt 13, särskilt Basto-Pereira m.fl. (2024) för kamratsignalen vid 12 till 14 år, Sweeten och Khade (2018) för vad som bär vägen ut ur brott, Cross m.fl. (2011) för var könsskillnaden i impulsivitet ligger, Álvarez-Voces och Romero (2024) samt Coles m.fl. (2026) för samma mönster med olika fördelning, Tollin m.fl. (2025) för flickors väg in i nätverk, och Senna m.fl. (2025) för den könade otryggheten i offentliga miljöer. Fullständiga referenser finns under respektive avsnitt ovan.